

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Pedagogická fakulta

Katedra českého jazyka a literatury

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Barbora Těšíková

Historické události ve frazeologii

Vedoucí diplomové práce:

PhDr. Ladislav Janovec, Ph.D.

Učitelství pro střední školy (český jazyk - dějepis)

2014

Prohlášení

Prohlašuji, že předložená diplomová práce je mým původním autorským dílem, které jsem zpracovala samostatně. Veškerou literaturu a zdroje, z nichž jsem při zpracování čerpala, v práci řádně cituji a jsou uvedeny v seznamu literatury.

Práce nebyla použita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 3. 12. 2014

Barbora Těšíková

Poděkování

Chtěla bych poděkovat PhDr. Ladislavu Janovci, Ph.D. za rady a komentáře k diplomové práci. Ráda bych také poděkovala Anně Beniczky za pomoc s maďarskými frazémy a literaturou.

ANOTACE

Diplomová práce se zabývá frazémy reflektujícími historické události a skutečnosti, které se promítly do lidové slovesnosti. Snaží se odhalit podstatu a historické pozadí frazémů, které se zapsaly do paměti národa. Věnuje se úslovím v českém a maďarském jazyce, které jsou úzce spjaty s historií obou středoevropských národů. Historické pozadí je usazeno přímo na území daného státu (zahrnuje i historické území) nebo na území druhého státu.

První část práce čtenáři přibližuje obecný přehled frazeologie. Snaží se čtenáři přiblížit téma frazeologie.

Druhá část se zaměřuje konkrétně na jednotlivé frazémy. Každý frazém je provázen stručným vysvětlením významu, aby si čtenář ověřil, že jej chápe správně a zcela mu rozumí. V případě maďarských frazémů jsou tyto přeloženy do češtiny. Následuje přiblížení historické události s ohledem na její závažnost a dopad na další dění v zemi.

V závěru práce jsou shrnuty poznatky o historických událostech ve snaze poukázat na jejich význam a na motivaci vedoucí k jejich ustálení v podobě frazému.

Klíčová slova

Frazeologie, české frazémy, maďarské frazémy, historie, historické události

ABSTRACT

This thesis deals with proverbs reflecting historical events and facts, which were reflected in folk literature. It tries to debunk a historical background idioms that have helped to shape the nation's memory. It focus on proverbs in Czech and Hungarian languages, which are closely connected with the history as being Central European nations. Historical background is mounted directly on the national territory (including historical area) or in the other state.

The first part brings the reader a general overview of phraseology. Trying to explain the theme of phraseology.

The second part focuses specifically on individual idioms. Each phrase is accompanied by a brief explanation to the reader to verify that it understands correctly and completely understands it. In the case of Hungarian idioms are translated into Czech. Follows the approach of historical events with regard to their relevance and impact on other events in the country.

The conclusion summarizes the findings of historical events in an effort to highlight their importance and their motivation for stabilization in the form of phrases.

Key words

Phraseology, czech idioms, hungarian idioms, history, historical events

OBSAH

ÚVOD.....	8
1. TEORETICKÁ ČÁST.....	11
1. 1. Frazeologie.....	11
1. 2. Frazém a idiom.....	12
1. 3. Složky a aspekty významu frazému a idiomu.....	14
1. 4. Pragmatická funkce frazémů a idiomů.....	15
1. 5. Odras historie ve frazeologii.....	17
2. PRAKTICKÁ ČÁST.....	20
2. 1. Významné osobnosti.....	20
2. 1. 1. Meghalt Mátyás, oda az igazság!.....	20
2. 1. 2. Znát své pappenheimské.....	23
2. 1. 3. Kossuthal gyerre vissza!	26
2. 1. 4. Eltűnt, mint Petőfi a rozsban.....	29
2. 2. Na bitevním poli.....	31
2. 2. 1. Több is veszett Mohácsnál!.....	31
2. 2. 2. Kec u Jankova.....	34
2. 2. 3. Sedláci u Chlumce.....	36
2. 2. 4. Dostat Világoš.....	39
2. 2. 5. Benedek u Hradce.....	42
2. 3. Turci	44
2. 3. 1. Historické pozadí.....	44
2. 3. 2. Odras ve frazeologii.....	47
2. 4. Všední den.....	53
2. 4. 1. Stěhování národů.....	53
2. 4. 2. Morová rána	55
2. 4. 3. Křižácké tažení.....	57
2. 4. 4. Hon na čarodějnice.....	59
2. 4. 5. Nem enged a negyvennyolcból.....	61
2. 5. Stereotypnost a vzájemná reflexe.....	64
ZÁVĚR.....	67

SEZNAM ČESKÉ LITERATURY A PRAMENŮ.....	69
SEZNAM MAĎARSKÉ LITERATURY A PRAMENŮ.....	71

ÚVOD

Následující práce předkládá čtenáři možnost seznámit se blíže s frazeologií, která je nedílnou součástí mezilidské komunikace. Jedná se o široký pojem, který se zaměřuje na všechny složky života. Náš zájem bude soustředěn pouze na frazémy spojené s historickými událostmi.

J. Pokorný ve své knize *Kde je zakopaný pes* trefně vyjadřuje přesvědčení, že „jazyk, ať si to člověk uvědomuje nebo ne, je tajemnou pokladnicí, v níž je skryt všechno jeho dějinný osud, je pamětí lidstva.“¹ Mnoho přísloví, rčení a pořekadel obsahuje slova, která jsou dnešním generacím neznámá nebo jen matně tušíme, co kdysi znamenala a vyjadřovala. Celkem běžně si děti pletou píku s pípou a nechápou, proč musí znovu začínat od čepování piva (*začít od píky*), mnoho lidí netuší, co že je to brdo, ale chápou, že když je *všechno na jedno brdo*, je to stejné. Pranýř si ale většina z nás vybavit dokáže a moc dobře chápeme, co se děje, když je někdo na takový postaven.

O tom, jak daleko sahá lidská paměť, vypovídají antické a starověké frazémy reflektující jak historické události, tak mytologii starých Řeků a Římanů. Zcela běžně a bez hlubšího zamyšlení nad původem říkáme, že *kostky byly vrženy* nebo že jsme *překročili Rubikon*, i když *Řím se stejně nepostavil za den*. O bezcitném člověku říkáme, že je *krutý jako Nero* a pojem *trojský kuň* se do moderního světa záludně proplížil a oživil v podobě internetového nebezpečí, které má pro naše elektronické informace stejně zničující dopad, jako měl kdysi pro Trojany.

Další velká složka běžně užívaných frazému má svůj původ v bibli. Zejména středověk rozšířil jejich znalost na naprosto běžně užívanou úroveň, ačkoliv dnešní obeznámení s původem frazémů je značně oslabené a přestože význam většinou známe, pozadí a příběh, ze kterého bylo čerpáno ponaučení přeformulované do zapamatovatelného frazému, se mnohdy ztratil v zapomnění a málokdo jde a připomene si ho. Přesto jsme schopni posoudit správnost *šalamounského výroku* a neradostný obsah *Jobovy zvěsti*. *Sodoma a Gomora* se zejména v češtině zapsala spíše díky Troškovým filmům, ale podstata zůstala zachována, i když ve značně ironičtější podobě.

Zejména evropská historie pak ve středoevropské frazeologii zůstává přítomná a

1 POKORNÝ, J. *Kde je zakopaný pes*. Albatros 1976, s.17

připomíná nám významné momenty dějin. *Objevit Ameriku* dneska může znamenat jak skutečně velký úspěch, tak v posunutém významu ironický výsměch objevu něčeho, co už všichni kolem přece vědí a znají. Dodnes si tak připomínáme Kolumbovo objevení nového kontinentu, které si ani on sám tehdy neuvědomoval. Podle výzkumů se navíc ukazuje, že zdaleka nebyl první Evropan, který na americký kontinent vkročil. *Potěmkinovy vesnice* zase šálí svou zdánlivou dokonalostí, ale tušíme za nimi faleš a prázdné sliby. Hlavní je, když neskončíme jako Napoleon u *Waterloo*.

Všechna tato úsloví nás spojují s minulostí, s minulými civilizacemi, událostmi a lidmi, kteří v historii sehráli svou důležitou roli. Právě antickými a biblickými, ale i historickými a uměleckými frazémy se zabývá zejména kniha *Co to je, když se řekne...* Olgy Spálové, ale i publikace Jindřicha Pokorného *Kde je zakopaný pes*.

Tato práce se ale zaměřuje na užší výběr frazémů. Omezuje se na přísloví, pořekadla a přirovnání, která jsou úzce spjatá s českou a maďarskou historií a událostmi, které se odehrály v prostoru, kterému tyto dva národy vládly. Jedná se o frazémy národní, které – na rozdíl od biblických a antických frazémů – nenajdeme ve frazeologii žádného jiného národa. Určitou výjimku tvoří přísloví ovlivněná tureckým nebezpečím, které ohrožovalo Evropu po několik století.

Práce se snaží přiblížit čtenáři historické události, které byly pro národ natolik významné, že se zapsaly do jeho paměti a vstoupily do lidové slovesnosti. Cílem je odhalit, zda mezi takovými příslovími existuje nějaké pojítko. Existuje příčina společná všem těmto příslovím, která je předurčila k nesmrtelnosti? Lze vystopovat společný prvek, který by dokázal předpovědět, jaká událost se po letech bude připomínat jako opis jiné situace a jaká ne? Právě s ohledem na časový odstup, který ověřil praktičnost daného frazému, se práce zabývá událostmi pouze do 19. století. Minulé století nám dalo také mnoho podkladů pro frazeologii (za všechny vzpomeňme alespoň „*o nás bez nás*“), ale nechme ještě tyto dozrát a ukázat svou sílu.

Můžeme očekávat, že hlavním motivem je na jedné straně tragičnost a na druhé straně euforie spojená s událostí, která zapříčinila posun do roviny frazému, který chápe široká společnost. Dalo by se říct, že stejně jako biblická a antická přísloví mají kromě ozdoby řeči a opisu sloužit jako druh ponaučení. Studium historie je obecně spojováno s motivem poznat svou minulost proto, abychom ji neopakovali. Jiné rčení, odpoutané od

historie, ale upozorňuje na to, že člověk se učí chybami a nakonec se všichni nejlépe poučíme z těch, kterých se sami dopustíme.

Frazémy jsou rozděleny do jednotlivých sekcí. První část se zaměřuje na přísloví spojená s významnými osobnostmi. Ty v nich buď osobně figurují, nebo jsou úzce spojené s motivem a příčinou vzniku, tedy s historickou událostí, které se účastnily.

Druhá část se zabývá bitvami, válkami a šarvátkami, které se odehrály na území dané země. Paradoxně se ale objevuje i událost, která v maďarské frazeologii zastoupena není, přestože pro dějiny národa byla významná, ale naopak ji najdeme v českých slovnících.

Třetí část je zaměřena pouze na turecké nebezpečí. Právě tato část zejména maďarských dějin, ovlivnila národní frazeologii pravděpodobně nejvíce a díky kontaktu mezi oběma národy přešla v několika frazémeh i do českého prostředí.

Čtvrtá část reflektuje události, které nelze zařadit k jednomu konkrétnímu datu, ale pokrývá širší oblast dějin, případně opakující se jevy v historii. Je ale zachována podmínka, že se jedná o konkrétní události.

Poslední část se věnuje frazémům, jejichž vznik je ovlivněn úzkým kontaktem mezi českým a maďarským národem. Středoevropský region není velký a historie obou národů se navzájem dotýkají a mnohdy i prolínají a navzájem ovlivňují. Z toho důvodu vzniklo několik rčení, ve kterých lze tuto skutečnost vidět, i když ne vždy jsou spojeny s konkrétní událostí.

Závěr shrnuje poznatky získané ze studia materiálů, které následně předkládá tato práce a snaží se odpovědět na vyslovené i naznačené otázky, které byly právě předneseny. V bibliografii je pak uveden přehled všech knih, z nichž práce vychází a ze kterých čerpá informace a podklady. Kromě publikací zaměřených na frazeologii, českou i maďarskou, jde zejména o knihy přibližující historii národů Střední Evropy.

1. TEORETICKÁ ČÁST

1. 1. Frazeologie

Frazeologie jako samostatná lingvistická disciplína se začala vyvíjet zejména po druhé světové válce, i když předmět jejího zkoumání provází lidstvo už několik tisíc let. Pro českou a maďarskou frazeologii bylo přínosem hlavně 19. století, které bylo zaměřeno na národní otázku a právě jazyk byl jedním ze stěžejních pilířů českého obrozenectví a maďarského nacionalismu. Tato doba nám přinesla několik významných a nepostradatelných sbírek a frazeologických slovníků, ačkoliv už předtím se objevily například Komenského *Moudrosti starých Čechů* (20. léta 17. st., vydáno 1849). Velký zdroj máme v *Českých příslovích sbírce* (1804) od J. Dobrovského nebo v Čelakovského *Mudrosloví národa slovanského ve příslovích* (1852). V maďarském prostředí máme tři velké sbírky přísloví z 19. století. Jsou to práce od A. Dugonicse *Magyar példa beszédek és jeles mondások* (1820), J. Erdélyie *Magyar közmondások könyve* (1853) a E. Margalitse *Magyar közmondások és közmondásszerü szólasok* (1897). Ze současných autorů zabývajících se frazeologií je nutné zmínit přinejmenším Fr. Čermáka a jeho několik publikací od slovníků po odborná pojednání. V Maďarsku je velkým zdrojem informací o příslovích a jejich významech kniha O. Nagye *Magyar szólasok és közmondások* (1966).

Chceme-li se frazeologií zabývat, musíme akceptovat, že se nejedná o jednoduchý lingvistický úsek. „Výzkum frazeologických jednotek, frazémů, předpokládá znalost problematiky všech jazykových rovin, především lexikální, sémantické, syntaktické a stylistické, protože všechny tyto roviny se podílejí na utváření specifické struktury frazémů a jejich typologii.“ (Naše řeč, 1984/3).

Mezijazykově, při srovnávání jazyků mezi sebou a při jejich učení, se odjakživa frazeologie chápe jako zvlášť obtížná a těžko přenosná z jednoho jazyka do druhého. Termín idiomatika, který znamená totéž co frazeologie, v sobě obsahuje řecký základ od slova „idios“, který znamená soukromý, vlastní a vystihuje tedy to, že se jedná o něco zcela soukromého pro každý jazyk a jen těžko dokážeme nerodilému mluvčímu plně

zprostředkovat význam frazému, nebo-li idiomu. Mnohdy také nenajdeme shodný ekvivalent v jiném jazyce.² Dalo by se připomenout okřídlené „*kolik znáš řeči, tolikrát jsi člověkem*“, každá řeč dá člověku schopnost chápat jazyk a jeho jednotlivé vrstvy na jiné úrovni. Můžeme ale předpokládat, že při znalosti historického pozadí, lze pochopit frazémy cizího jazyka.

Obecně můžeme říci, že ve frazeologii, a zejména pak v příslovích, se uchovává národní zkušenost, tradice a lidové moudrosti naživu. V širším hledisku se můžeme přesunout od frazeologie k jazyku obecně. Jak upozorňuje Čermák s připomenutím jiných významných lingvistů, je nezbytné studovat jazyk v kulturním kontextu, ve kterém se vyvíjel. Z čehož plyne, že není možné mít žádné předem dané univerzální jazykové koncepce, což odporuje Chomského teoriím o generativní gramatice. Převládá ale přesvědčení, že jazyk bez kulturního kontextu nemůže fungovat.³

1. 2. Frazém a idiom

Zpravidla nelze frazém a idiom vymezit jedinou vlastností, která by platila bez výjimky. Různí lingvisté přikládají význam různým prvkům a vlastnostem, které se podílejí na vzniku či popisu frazémů, ve starší literatuře často označovaných jako přísloví. Může jít o „*ustálenost, obraznost, víceslovnost, nerozložitelnost (celost), expresivnost, jejich „hotovost“ před řečovým aktem, ekvivalentnost se slovem aj.*“ (NAŠE ŘEČ 1986/4).

Na rozdíl od zbytku „běžného projevu“ se vymyká strukturou a gramatickým charakterem. Podstatné ale je, že mají nějaký specifický, většinou metaforický hlubší význam. Nestačí tedy, že je to jen ustálené spojení, jakými jsou třeba „*To zrovna!*“, „*Že by?*“ a podobné. Podle Fr. Čermáka ovšem žádná z těchto definic není absolutně a beze zbytku přesná.⁴

Z jazykového hlediska se na tvorbě frazémů podílí jak syntax, tak morfologie a svou anomálnost (nepravidelnost) získaly postupně svým ustálením v určité podobě,

2 ČERMÁK, F. Frazeologie a idiomatika. Karolinum 2007, s. 15

3 ČERMÁK, F. Frazeologie a idiomatika. Karolinum 2007, s. 228

4 ČERMÁK, F. Frazeologie a idiomatika. Karolinum 2007, s. 31

kteřá se dědila dál z generace na generaci bez větších změn, zatímco zbytek jazyka se vlivem vývoje v čase proměňoval. Svou neměnnou podobu si zachovali díky své specifické funkci.⁵

Fr. Čermák výstižně podotýká, že lidé nejsou tak kreativní, aby vymýšleli neustále nová a nová slovní spojení, nové vazby, nová přirovnání, nové popisy. Proto se uchylují k opisu, k frazémům, které užil už někdo před nimi a které dokonale vystihují to, co chce řečník říci. Frazémy je proto třeba v textech vnímat jako prefabrikované, hotové celky, které nejsou originálně vytvořené a nejsou zcela závislé na pravidlech formujících moderní promluvu.⁶ Na jejich tvorbě se ale v minulosti syntax i morfologie podílely.

Jednotlivé prvky, které vstupují do frazému a utvářejí jej, jsou schopné analýzy před samotným procesem, ale nikoliv po něm. Prvky ztrácejí svou původní vnější povahu a tvoří součást celku jen podmíněně. *„Naproti tomu se nabízí na této úrovni bohatá možnost jejich funkční analýzy, založené na textovém chování. Podstata výsledné idiomatické povahy frazému je v zásadě individuální a daná úhrnem jednotlivých anomálií toho kterého frazému a ty lze nazírat škálovitě: čím více anomálií frazém má, tím je idiomatičtější a naopak, tj. Čím méně jich má, tím je blíže kombinacím pravidelného jazyka.“* (ČERMÁK 2007: s.32) Ustálenost těchto kombinací původně jednotlivých prvků umožňuje jejich opětovné použití ve stejné podobě, se stejným významem, jsou tedy reprodukovatelné. Do kontextu vstupují jako pevný celek, syntakticky nečlenitelný. Tradičně mají pevné pořadí, slovosled, který se nedá měnit, aniž by se neztratil význam.

Na druhou stranu lze ze základního frazému dojít k různým modifikacím na základě obměny. Tyto varianty bývají podmíněné časem a zejména prostorem, ve kterém vznikly.

Pojmy idiom a frazém se mnohdy používají ve stejném smyslu, ale mezi oběma výrazy existuje jak jasný rozdíl, tak se významově částečně skutečně překrývají. Fr. Čermák uvádí toto vysvětlení: *„V zásadě platí, že analyzujeme-li kombinatorický útvar formálně, z hlediska formálních rysů, mluvíme o frazému, zatímco analýza sémantická, z hlediska relevantních sémantických rysů (včetně nominativních), opravňuje užití názvu*

5 ČERMÁK, F. Frazeologie a idiomatika. Karolinum 2007, s. 13

6 ČERMÁK, F. Frazeologie a idiomatika. Karolinum 2007, s. 8

idiom.“

Lidově a nespecificky se frazémy rozdělují na rčení (úsvlovi, obrat atd.), pokud se jedná o nevětnou kombinaci, v opačném případě, v případě větné podoby, se někdy nepřesně používá pojem přísloví či pořekadlo, popřípadě pranostika.⁷

1. 3. Složky a aspekty významu frazému a idiomu

Frazémy a idiomy jsou charakteristické tím, že na rozdíl od pravidelného jazyka je v nich zastoupen vyšší poměr sémantických rysů a odlišný poměr mezi významem a smyslem. Vedle konstituující významové složky nocionální (konceptuální), je zde ze sémantických rysů v této oblasti lingvistiky daleko výrazněji zastoupena pragmatika – v porovnání s pravidelným jazykem. Z jejich aspektů jsou nejnápadnější zejména složky expresivní, symbolické a evaluativní (hodnotící).

Expresivní složka je založená jednak interně, kdy vidíme nebo vnímáme nápadnou odchylku mezi formou či významem v porovnání s významem základním, což je projevem anomálního vztahu, a to mezi částmi formy nebo významem komponentů a celkem. Zároveň je expresivnost založená externě v kontextu zbytku textu.

Symbolická složka významu se opírá o možnost asociace. Čermák (2007, s. 39) uvádí příklad dvou velmi podobných idiomů, ve kterých nám právě symbolika pomáhá rozlišit jejich rozdílnost, přestože jejich nocionální význam je velmi blízký. Srovnává vedle sebe idiomy *byl hned na koni* a *byla to voda na jeho mlejn*. Zatímco první, s jezdeckou symbolikou, nese význam o využití situační převahy a při hodnocení docházíme k významu nadhledu a povýšenosti, druhý idiom, s mlynářskou symbolikou, má význam informující o změně situace v něčí prospěch a dané „vzchopení se“ je hodnoceno jako prudké, případně chtivé.

Tím se dostáváme k třetí významové složce, **složce evaluativní**. Ta často doplňuje složku kognitivní. Zprostředkovává hodnotící stanovisko mluvčího na škále „dobrý – špatný“. K pochopení lze užít tří podobných výrazů: *letí jako vítr*, *žene se jako k ohni* a

⁷ ČERMÁK, F. Frazéologie a idiomatika. Karolinum 2007, s. 33

utíká, jako by mu zadek zapálil. Lze na nich srovnat rozdílné hodnocení, které zprostředkovávají, a to od kladného, pozitivního v prvním až k negativnímu až posměšnému hodnocení v posledním příkladě. Evaluace je zpravidla jen bipolární, postavená právě na protikladu dobrý – špatný.⁸

Vzhledem k výraznějšímu podílu pragmatických složek se mění i závislost idiomu na kontextu, která je podstatně vyšší než běžné pojmenování. Frazeologické výrazy z kontextu čerpají velmi silně a je to způsobeno i mnohdy silnou neurčitostí a potenciálností, která nabírá na konkrétnosti právě v rámci kontextu. Což zároveň umožňuje neustálou a poměrně snadnou aktualizaci frazémů a jejich znovupoužitelnost v nových textech.

1. 4. Pragmatická funkce frazémů a idiomů

Jak již bylo řečeno, pragmatická funkce je u frazémů velmi silná. Má pět základních podob (Čermák 2007, s. 55-59):

1) Faktuální třída

Běžně tyto frazémy nazýváme informacemi. Patří sem mnoho podtříd, z nichž můžeme uvést alespoň několik příkladů jako tvrzení, možnost/nutnost, ne/jistota, odhad, předpověď, ne/závislost, všeobecnost, ale i kategorizace a typologie (*To je v háji; To dá fušku; Bůh ví; Hlad je nejlepší kuchař* atd.). Částečně sem spadají i **příslloví**, které patří hlavně k následujícímu typu, ale mohou být využita i faktuálně.

2) Voluntativní (direktivní) třída

Cílem mluvčího je u posluchače vyvolat nějakou reakci, účinek, případně jej k něčemu přimět, a to aktivně až autoritativně. Může se jednat o nejrůznější příkazy, rozkazy, žádosti, připomínky, upozornění, hrozby, varování, napomenutí, ujištění, uklidňování, rady a výzvy, ale i podpory či pobídnutí. Lze sem zařadit i frazémy vyjadřující spokojenost, nechuť, dovolení či odmítnutí a mnohé další, včetně přání.

⁸ ČERMÁK, F. Frazeologie a idiomatika. Karolinum 2007, s. 39

(*Abys to nezakřik!*; *To je hloupý*; *Ještě to tak!*; *Když je hlava blbá, bolí celé tělo*; *Dej Bůh!*; atd.). Lze sem zařadit i **pozdravy**, které jsou ritualizované pro určité situace a zaujímají svůj význam vždy podle mluvčího a posluchače v konkrétní situaci (Poroučím se; Tě pic; Čest práci!). V případě rituálů je zde zesílena skutečnost respektu k rituálu, celé organizaci či církvi.

3) Expresivní třída

Mluvčí sděluje své zaujetí situací a míru a podstatu tohoto zaujetí. Můžeme sem zařadit gratulace, díky, omluvy, pochybnosti, sympatie a uznání, ale i odpor, znechucení či pohrdání, vyjadřujeme jimi důvěru a nedůvěru, obvinění, a odsudek a na druhé straně i prominutí a prosbu o něj, či bezradnost (*Klobouk dolu!*; *Vloudila se chybička*; *Máš recht!*; *Jsem ti dobrej jen k tomu, abych...*; atd.). Lze sem zařadit i odpovědi na některé výrazy (např. *Není zač*), popřípadě zdvořilostní výrazy (*Dobrou chuť!*, *Všechno nejlepší!*, *Když dovolíte...*).

4) Emocionální třída

Hlavní náplní těchto frazémů je umožnit mluvčímu vyjádřit své emoce a emoční reakce vůči posluchači. Bývají výrazně evaluativně rozčleněny na škále dobrý – špatný. Zahrnujeme sem výrazy vyjadřující překvapení, chválu či pohrdání, potěšení, odpor, závist, radost, uspokojení nebo zklamání, obavu, strach, důvěru, zlost, výsměch, sarkasmus a mnoho dalších (*Krev mu tuhla v žilách*; *To je ale kus!*; *Jen houšť a větší kapky!*; *Boha jeho!...*). Patří sem i frazeologické **nadávky a kletby**.

5) Deklarativní třída

Pomocí těchto frazémů mluvčí konstituuje novou situaci, stav a deklaruje ho právě jejich užitím. Jednotlivé podtřídy nejsou zcela jasné, ale lze vymezit alespoň některé, jako například propuštění, exkomunikaci, či naopak jmenování, ale i odsouzení, realizaci (*Ať je po tvém*; *To je hanebnost!*)

Lze uvažovat i o jiných třídách, například o intenzifikační (*až zrak přechází*), jejíž frazémy se však málokdy vyskytují samostatně v čisté podobě. Stejný problém je i s

případnou evaluativní třídou, která se většinou kombinuje s jinou (*To je věc!*). Mnoho frazémů nelze zařadit pouze do jedné z uvedených tříd, ale velmi často spadají do více. Např. frazém *To je hloupý* spadá jak do faktuální třídy tvrzení, tak do voluntativní třídy ujištění.

1. 5. Odras historie ve frazeologii

S frazeologií se setkáváme v oblasti terminologie v nejrůznějších vědách, oborech a disciplínách. Mnohdy se jedná o obory zcela oddělené od lingvistiky a čím jsou tyto obory exaktnější, tím méně frazémů používají.

Historie jako nejazyková disciplína odráží ve frazeologii svůj dílčí odraz. Vstupuje do ní se svými událostmi a osobnostmi poměrně běžně a je pro ni velkým zdrojem. Dělo se to odjakživa a i nadále se to dít bude. Obecně se dá říct, že frazémy vznikají v určitém čase a prostoru, který se na jejich podobě promítá a následně si nesou stopu o svém původu dál. Proto lze někdy chápat stejný frazém různými, značně individuálními, způsoby. Lidé mnohdy neznají původní význam používaných slov, ačkoliv chápou smysl celého frazému (jak již bylo naznačeno v úvodu práce).

Významně sem zasahuje i vliv etnografie a antropologie, které reflektují zejména staré zvyky, způsoby jednání, pověry, případně řemesla (*dát na modlení, kreslit čerta na zed', mít se pod psa*). Historie i frazeologie jsou otevřené vědy, které se neustále vyvíjejí. Ojedinele dokonce došlo k situaci, kdy frazeologie ovlivnila historii a to v momentě, kdy se začal chodit výroční pochod Praha-Prčice, čímž se v život uvedl frazém poslat někoho do Prčic.⁹

Vedle konkrétních českých a maďarských událostí, kterým se budeme věnovat v následujících kapitolách, můžeme ve frazeologii najít odkazy na slavné osobnosti a události, které se ovšem odehrály jinde či jsou jen opisem, jiným označením pro danou osobu.

V češtině se setkáváme s pojmy jako *otec vlasti* (Karel IV.), *otec národa* (Fr.

9 ČERMÁK, F. Frazeologie a idiomatika. Karolinum 2007, s. 17

Palacký) či učitel národů.¹⁰ Vyjadřujeme jimi úctu slavným osobnostem, které prošly našimi dějinami a zanechaly v nich nesmazatelnou stopu svého působení. Pro srovnání můžeme uvést některé maďarské frazémy s podobným původem. Označení *Legnagyobb Magyar* (Největší Maďar) nese hrabě István Széchenyi¹¹, který se zasloužil nejen o první kamenný most spojující Budín a Pešť, ale i o založení Akademie věd a mnoho dalšího, čímž silně přispěl k rozvoji země. Ferenc Deák¹² se zase svým politickým působením zasloužil o titul *A haza bölcse* (Moudrý vlasti). Na druhou stranu existují i negativní nebo přinejmenším nelichotivá označení jako *liška ryšavá* (Zikmund Lucemburský) či *zimní král* (Fridrich Falcký). Kromě nich často slyšíme označení *to je grázl*, které odkazuje na skutečného záškodníka Grasela žijícího na Moravě v 18. století. Stejně tak konkrétní jméno najdeme například ve frazému *kecat jako Palackej* či *generál Laudon*.

Za zmínku také stojí frazém *Toho bohda nebude, aby český král z boje utíkal*, který vyjadřuje odvalu a odhodlání podniknout něco, co je možná šílené, ale člověk se odmítá vzdát. Údajně právě toto vykřikl Jan Lucemburských na bojišti u Kresčaku¹³, než se vrhl do nejtěžšího boje, slepý, ale obklopený nejlepším českým rytířstvem (smutnou skutečností je, že tehdy česká zem přišla nejen o svého panovníka, ale i o mnoho synů významných šlechtických rodů, např. Jindřicha z Rožmberka). Je na pováženou, do jaké míry je reálné, aby tohle *král cizinec*, jak byl a dodnes často je, označován, opravdu řekl. Čechy nikdy za svůj domov skutečně nepřijal, ale našemu národu tento frazém propůjčuje pocit hrdosti, že český král hrdinně zahynul, než aby prchl.

Někdy se ve frazeologii vyskytnou i přísloví, která se váží k historickým reáliím, pravděpodobně konkrétním osobnostem, ale přitom nejsme skutečně schopni rozklíčovat, o koho se jedná. Jedním takovým příslovím je za krále Holce. Někdy je užíváno v této zkrácené podobě a vyjadřuje prostý fakt, že událost je v čase již velmi

10 *Zajímavě se touto vtipnou skutečností, kolik otců a tatíčků máme, zabývá cimrmanovská hra České nebe.*

11 *István Széchenyi (1791-1860) byl maďarský šlechtic, politik a spisovatel. Působil jako ministr dopravy během první vlády zřízené v roce 1848. Tento národní hrdina a nesmírně inteligentní člověk se po porážce revoluce 1848-49 nervově zhroutil a svůj život ukončil vlastní rukou v roce 1860.*

12 *Ferenc Deák (1803-1876) byl od roku 1833 poslancem uherského sněmu. Nesouhlasil s Kossuthem a jeho radikalismem a podílel se na vytvoření dualismu v roce 1867.*

13 *Fr. Crécy, 26. 8. 1346. Bitva byla součástí Stoleté války mezi Francií a Anglií. Jan Lucemburský spolu se svým synem Karlem bojoval na straně francouzského krále Filipa IV.*

vzdálená. Jeho variantou je *být z dob krále Holce*, čímž označujeme věc starou a velmi primitivní. V delší podobě, *za krále Holce byla za groš ovce*, odkazuje na dobu panování jistého panovníka, kdy bylo v zemi velmi lacino.

Existují dva adepti mladých panovníků, kteří by mohli být tímto „holcem“, tedy mladíkem bez vousů, jak si jej lid zapamatoval. Jako první se nabízí král Václav III. (1289-1306), který byl roku 1306 zavražděn v Olomouci, po pouhém roku panování, ve věku pouhých 16 let. Druhým je Ladislav Pohrobek (1440-1457). Vzhledem k hospodářské situaci v zemi, která panovala za vlády druhého jmenovaného krále, je poměrně pravděpodobné, že se jedná právě o Ladislava Pohrobka, který je příslušným Holcem.

V české frazeologii najedeme také hodně odkazů na slavného válečníka Jana Žižku. Tyto frazémy se ovšem neváží ke konkrétním událostem. Najdeme zde ale přirovnání *slepý jako Žižka*, či přísloví *zdi, že by je Žižka nerozházel*, tedy velmi bytelné. Na tomto vojevůdci si můžeme doložit i neofrazeologické oživené historie. Frazém *„popojedeme, koule nedoletěla, bratře Žižko“* vyjadřuje, že na jedné straně komunikace nedošlo k pochopení a bude lepší téma opustit a věnovat se jinému. Tento frazém nám dokládá, že ani osobnosti a události velmi vzdálené dnešním generacím nemusí být pro jazyk mrtvé a naopak mohou být znovu využity pro nové frazémy.

2. PRAKTICKÁ ČÁST

2. 1. Významné osobnosti

2. 1. 1. Meghalt Mátyás, oda az igazság!

Mrtev je Matyáš, odešla spravedlnost¹⁴ = a) děje se bezpráví, někdo je nespravedlivě potrestán; b) v humorné situaci jako způsob vyjádření rezignace, není kam se obrátit pro spravedlnost¹⁵ (BÁRDOSI: 603-604)

V polovině 15. století vstupuje do maďarských dějin rumunská šlechtická rodina Hunyádiů. János Hunyádi se jako úspěšný vojevůdce dostává do popředí v roce 1441, kdy úspěšně řeší situaci ve východní části uherského království.¹⁶ Roku 1456 se jako hlavní vojevůdce účastnil bitvy o Bělehrad proti Turkům, kteří po dobytí Konstantinopole o tři roky dříve zatoužili po ještě větším soustu. Utrpěli krutou porážku, která je na několik dalších desetiletí od podobných pokusů odradila, ale především dopomohli ke slávě muži, jehož syn byl o několik let později prohlášen uherským králem.

24. ledna 1458 zvolila šlechta za nového panovníka Matyáše Korvína v naději, že pomůže zemi po několika letech mezivládí a vlády Ladislava V. Mladý panovník se své úlohy chopil více než úspěšně.

Matyášovou snahou bylo seskupit sílu střední Evropy. Samozřejmě zcela ideálně a nesporně pod svou vlastní vládou, k čemuž využíval všechny možné záminky, vedl diplomatické i otevřené války jak s Čechami, tak s Rakouskem. Někteří mu tento přístup a zájem zaměřený hlavně na západ vyčítali. Přeci jen na jihovýchodních hranicích Uherska číhala hrozba, která územně i populačně převyšovala jeho říši. Od

14 Překlad Miloslav Korbélik z maď. originálu, KONTLER, L. Dějiny Maďarska. NLN, 2001, s. 113

15 a) *{régóta nem lehet már a szegények, az elnyomottak pártján álló, igazságos embert találni};*

b) *{gyakran tréfás helyzetmondatszerű használatban lemondás kifejezésére: nincs hova fordulni elégtételért, igazságért}*

16 KONTLER, L. Dějiny Maďarska. NLN, 2001, s. 99

Olomouckého míru z roku 1478 vládl Matyáš Moravě, Slezsku a Lužici¹⁷ a od roku 1458 se pyšnil titulem rakouského vévody¹⁸. Ke konci svého života se nesporně choval jako císař. Své postavení stavěl i na silné armádě, která mu měla pomoci vyvážit zejména skutečnost, že nepocházel z panovnického rodu, ale byl zvolen. Touha po dědici, který by převzal žezlo, ho poháněla celý život.

Po prvním manželství s Kateřinou z Poděbrad, dcerou českého krále Jiřího, s níž se oženil zejména z politických motivů a která zemřela velmi záhy, se oženil s Italkou Beatricí, s níž do země přišla i renesance a humanismus. Právě uherský dvůr byl první, kde se tento nový styl myšlení objevil poprvé na sever od Alp a odtud se šířil dál, samozřejmě i do Čech.

Matyáš byl velkým mecenášem umění, shlížel se ve velkých římských císařích, po jejichž vzoru se nechával vyobrazovat. Zasloužil se o velkou rekonstrukci budínského hradu, čímž celý Budín povýšil na důstojné královské sídlo a hlavní město, vystavěl si velké sídlo ve Visegrádu, založil univerzitu v Prešpurku¹⁹. Financoval gotické, ale už i renesanční stavby po celé zemi a jeho dvůr proslavila v celé Evropě jeho velkolepá knihovna Bibliotheca Corviniana²⁰. Jeho vychovatelem a dlouholetým rádcem byl humanista János Vitéz, „otec renesančního humanismu s Uhrách“²¹

Pro zde uvedené přísloví je ale stěžejní zejména Matyášova zásluha na stabilizaci soudní moci a zákoníků v zemi.

„Na sklonku Matyášovy vlády byly podniknuty významné kroky ke standardizace všech trestních zákoníků v zemi. Například jednotný zákoník z roku 1486 nejenom rozšířil pravomoc palatina a stoličných úřadů, ale ujasnil též procesní řád. Soudní reformy se zasloužily o posílení vědomí vlády práva a bezpečnosti vynucené právem; za osobní úsilí při potlačování korupce a vzpurných místních despotů se králi dostalo přívlastka „Matyáš Spravedlivý“. Stal se také oblíbeným hrdinou lidových historek, v nichž v přestrojení putuje mezi svými poddanými, aby odhaloval a trestal zlosyny.“ (Kontler 2001: 105)

Když roku 1490 ve Vídni zemřel, na vrcholu své moci, zanechal zemi bez dědice.

17 KONTLER, L. Dějiny Maďarska. NLN, 2001, s. 108

18 KONTLER, L. Dějiny Maďarska. NLN, 2001, s. 109

19 *Dnešní Bratislava*

20 KONTLER, L. Dějiny Maďarska. NLN, 2001, s. 111 - 112

21 KONTLER, L. Dějiny Maďarska. NLN, 2001, s. 110

Údajně právě úslovím „*Zemřel Matyáš, odešla spravedlnost*“ komentovali podle tradice z 16. století lidé tuto událost.²² S ním pomalu umírá i středověk ve Střední Evropě, ve které se ujímají vlády Jagellonci.

22 KONTLER, L. Dějiny Maďarska. NLN, 2001, s. 113

2. 1. 2. Znáť své pappenheimské

Znáť své pappenheimské = znáť své lidi, posuzovat někoho střízlivě, nedělat si o někom velké iluze, nečekat od nikoho žádné zázraky (SČFI 3: 532-533)

Rod pánů z německého Pappenheimu zasáhl třikrát do českých dějin. Ačkoliv Pappenheim samotný nebyl příliš významným panstvím, jeho pánové nesli tradičně hodnost říšského dědičného maršálka.

6. července 1415 pán z Pappenheimu v Kostnici významně „tleskl rukama a odjel pryč“. Nejednalo se o nic jiného než o pokyn katovi, aby konal svou práci a podpálil hranici, na které stál český kazatel a myslitel Jan Hus.²³ Roku 1620 Gotfried Heinrich z Pappenheimu zase tasil meč proti císařské armádě. Nikoliv aby se s ní utkal, ale proto, aby ji přiměl vrátit se do boje s českými stavy, když prchala z bojiště na Bílé hoře. Sám se účastnil nejhorsích bojů v čele své bavorské jednotky. Po necelých dvou hodinách se situace otáčí. Uherská vojska, která byla spojenci českých stavů, se dávají na úprk k Motolu.²⁴ Druhá uherská posila, která měla přijít zase kvůli zastíracím manévřům Gábora Bethlena, nedorazila včas a vše tak skončilo porážkou českého povstání, které rozpoutalo celoevropský konflikt trvající dalších třicet let.

V polovině třicetileté války se s pappenheimskými setkáváme potřetí. Roku 1631 je generál se svým vojskem přiřazen k Albrechtovi z Valdštejna. Ambiciózní český vojevůdce stál v čele císařské armády proti habsburské koalici, v níž se sjednotily Anglie, Nizozemské, Dánsko, dolnosaská knížata a nepřimo, či spíše jen svou podporou, i Francie, Sedmihradská (pod vedením Gábora Bethlena) a Osmanské říše.

Původně protestantsky vychovaný Albrecht přestoupil později ke katolictví, což mu pomohlo k rychlému mocenskému vzestupu. Dokázal vybudovat silnou armádu a ze statků, které získal od císaře za své služby, vybuodoval v severních Čechách své frýdlantské panství s centrem v Jičíně.²⁵ V roce 1623 mu císař Ferdinand II. udělil titul

23 SPÁLOVÁ, O. Co to je, když se řekne... TeMi CZ, 2007, s. 194

24 SPÁLOVÁ, O. Co to je, když se řekne... TeMi CZ, 2007, s. 95

25 *Jednalo se o více než padesát konfiskovaných statků.* AGNEW, H. L. Češi a země koruny české. Academia, 2008, s. 113

knížete a o dva roky později se stal frýdlantským vévodou. V dubnu 1626 Valdštejn porazil nepřátelské oddíly u Desavy a tím se zasloužil o silný otřes v protihabsburské koalici.

Následující události vedly k Valdštejnově odvolání z velení. Jeho pozice u panovníka byla značně nestabilní a u dvora měl tento geniální a ctižádostivý vojevůdce mnoho odpůrců. Byl také podezírán, že plánuje zradu císaře za podpory nepřítele. Roku 1631 je ale Valdštejn znovu postaven do čela Ferdinandovy armády a úspěšně vytlačuje Sasy z Čech. O rok později se střetl se Švédy u Lützenu, kde sice ani jedna z válečných stran nevyhrála, ale smrt švédského krále Gustava II. Adolfa rozhodně prospěla spíš Habsburkům. V této bitvě našel smrt také výše zmíněný Gotfried Heinrich z Pappenheimu, který sám měl o Valdštejnovi značné pochyby, ačkoliv mu byl podřízen. Jeho oddíl nicméně nadále nese jeho jméno.

V této době už bylo poměrně zřejmé, že generalissimus usiloval o vyšší pocty než o vévodský titul, pravděpodobně byl jeho cílem získání české královské koruny. Jeho neschopnost učinit definitivní rozhodnutí a skutečně přestoupit do nepřátelského tábora vedla k tomu, že vzrostla nedůvěra v jeho osobu u všech zúčastněných stran. Jeho jednání se Švédy o míru (a to i za cenu zrady císaře) nezůstala utajená. V Plzni sice přiměl jádro své armády k přísaze věrnosti sobě, ale tento krok byl učiněn už příliš pozdě. Zprávy o jeho počínání se donesly až do Vídně, kde Ferdinand tajným výnosem zbavil Valdštejna vrchního velení a požadoval jeho odstranění za každou cenu.

Podle dramatu Friedricha Schillera vytvořeného na motivy těchto událostí, se v napjaté nejisté atmosféře Valdštejn obrací na delegaci pappenheimského pluku. Žádá po nich vysvětlení, co je pravdy na zvěstech o jeho sesazení a pappenheimští ho ujišťují o své věrnosti. Zároveň se ale nechtěli podílet na zradě císaře.

Výrok „znám své pappenheimské“²⁶ pronáší Valdštejn na jejich adresu, aby je ujistil o své důvěře a o své víře v ně a jejich podporu. Bohužel ale slavný vojevůdce své lidi neznal nebo je přinejmenším špatně odhadl. Když se ukázalo, že zvěsti o jeho zradě nelhaly a Valdštejn chystá zradu, právě pappenheimští byli jedni z prvních, kdo se obrátili proti němu. Téměř okamžitě následovali jejich příkladu i všichni ostatní, a ačkoliv Valdštejn ustupoval před císařskou silou z Plzně do Chebu, 25. února 1634 zde

26 V originále „Ich kenne meine Pappenheimer“. SPÁLOVÁ, O. Co to je, když se řekne... TeMi CZ, 2007, s. 195

byl s několika málo věrnými, kteří zůstali po jeho boku, zavražděn.²⁷

Původní význam rčení, jak jej uvedl v život Schiller, byl tedy „Znám své lidi, vím, co v kom vězí a na koho se mohu spolehnout“. Bylo myšleno pozitivně, pochvalně. Postupně ale význam přešel na opačnou stranu, je chápáno spíše ironicky až skepticky, zejména díky znalosti dramatu i Valdštejnova osudu, když se vlastně dopustil omylu při důvěře v pappenheimské. Dnešní význam by se tedy dal opsat slovy: „znám své lidi, jejich slabosti a nedostatky, vím, že se mohu od nich dočkat mnoho nemilých překvapení a že se nemohu na nikoho plně spolehnout.“ (KUCHAŘ, UTĚŠENÝ 1972: 361)

27 AGNEW, H. L. Češi a země koruny české. Academia, 2008, s. 115

2. 1. 3. Kossuthal gyerre vissza!

Vrat' se s Kossuthem! = *Nikdy se nevracej!* (NAGY: K1613)

„Revoluční rok 1848, osvobozenecký boj až do kapitulace na podzim 1849, odpor uvnitř země i v zahraničí proti hrůzovládě nového absolutismu a nakonec i veliký spor o smysl rakousko-uherského vyrovnání z roku 1867, to vše bylo a je neoddělitelně spojováno s osobností Lajose Kossutha.“ (LENDVAI: 171)

Rozporuplná postava maďarských dějin je jak zatracována, tak vyzdvihována. Kossuth pocházel z nižšího šlechtického rodu na severovýchodě dnešního Maďarska a původně se živil jako prokurátor a publicista. Znal ho jen úzký okruh čtenářů Sněmovních listů, do kterých přispíval. Roku 1837 byl zatčen a obviněn ze vzpoury a velezrady, což odmítl. Nakonec byl ale odsouzen na tři roky, nejvyšší instance pak rozsudek ještě zpřísnila na čtyři roky, což ovšem vedlo zejména k tomu, že se z Kossutha stal mučedník vídeňské politiky

Na svobodu se dostal v rámci amnestie v roce 1840. Represivní politika ustoupila do pozadí a Vídeň se ve snaze uklidnit situaci uchýlila k ústupkům a změnám, včetně změny v oblasti nevolnictví, kdy bylo nově možné, aby se poddaní mohli vykoupit. Zároveň se vytvořila příznivá situace pro vznik reformní politiky a z nejrůznějších spolků a sdružení se v letech 1846 a 1847 začaly formovat politické strany.

V rámci nového přístupu bylo Kossuthovi povoleno od ledna 1841 vydávat liberální noviny *Pesti Hírlap*²⁸. V nich dokázal plně využít svoje řečnické nadání, v úvodnicích představoval zasvěceně a podnětně svou představu modernizace a proměny země a velmi rychle si jeho plátek získal velké množství čtenářů a Kossuthovo vedení ovlivnilo i ostatní noviny v zemi, které brzy následovaly jeho příkladu. Celá situace samozřejmě neunikla pozornosti Vídně. Tlak vyvinutý Vídní na majitele tiskárny vedl k tomu, že Kossuth nakonec musel noviny opustit.

Metternich, který v té době držel v rukou moc Vídně, si ale záhy uvědomil, že to nebylo moudré rozhodnutí. V jednom velmi osobním rozhovoru s hrabětem Széchenyim, který představoval další z velkých osobností maďarských dějin 19. století,

²⁸ *Peštský věstník*. KONTLER, L. Dějiny Maďarska. NLN, 2001, s. 217

prohlásil, že se vláda na Kossuthovi dopustila čtyř zásadních chyb: nejprve jej zatkla a následně propustila, dala mu možnost publikovat a pak mu ji zase vzala.²⁹

18. října 1847 se Kossuth dostává do Říšského sněmu. Jeho postavení v opozici v následujících měsících strhlo bouři následujícího revolučního roku, který prošel celou Evropou.

Když zpráva o dění ve Francii dorazila do Prešpurku, chopil se Kossuth své příležitosti a už 3. března pronesl zapálenou řeč, která zahájila maďarskou revoluci. V první uherské vládě, sestavené Lajosem Batthányim 17. března 1848, zaujal pozici ministra financí a předsedy obranného výboru. Zasloužil se o osvobození rolníků a vytvoření dobrovolnického honvédského vojska.³⁰ Do září se stal hlavní vůdčí osobností, nejcharismatictější zástupcem vlády. V říjnu ale císař reagoval na vzrůstající uherskou moc rozpuštěním Národního shromáždění, vyhlásil v zemi stav obležení a nejvyšším velitelem a zplnomocněncem jmenoval generála Jelačice. Na Kossuthův popud byl králův manifest prohlášený za neplatný, Kossuth sám se ujal vlády, de facto „v pozici diktátora nezávislého na parlamentu“³¹.

Nové problémy vypukly až v březnu 1849, když císař vyhlásil Březnovou ústavu³², na kterou Uhersko reagovalo novými povstáními. Už předtím v lednu opustila revoluční vláda hlavní město, včetně svatoštěpánské koruny. Usadili se v Debrecíně³³, kde 14. dubna Lajos Kossuth vyhlásil samostatnost. Sám stál v čele nového státu jako jeho správce-prezident. To samozřejmě Rakousko nemohlo jen tak přejít a válka, která mezi zeměmi habsburské monarchie začala už koncem roku 1848, se naplno rozhořela. Skončila pro maďarské povstání neslavně, bitvou u Világoše 13. srpna, v níž utrpěla vojska vedená generálem Görgeyem tvrdou porážku (viz Dostat Világoš).

Ještě před porážkou dokázal Kossuth vyjednávat s vůdci valašské revoluce

29 LENDVAI, P. Tisíc let maďarského národa. Academia, 2002, s. 177

30 *Armáda založená v létě 1848 na principu domobrany se později stala maďarskou národní armádou. Maď. hon = domov, vlast; véd, védelem = obrana*. LENDVAI, P. Tisíc let maďarského národa. Academia, 2002, s. 182

31 LENDVAI, P. Tisíc let maďarského národa. Academia, 2002, s. 189

32 *7. března 1849 se na sněmu v Kroměříži objevily vojenské jednotky, které poslancům oznámily, že císař říšský sněm rozpouští a přebírá veškerou ústavodárnou iniciativu na sebe. Současně s tím byla vydána Březnová oktrojovaná ústava. Nikdy nenabyla plné účinnosti, ale některé její části vstoupili v platnost a byly potvrzeny silvestrovskými patenty v roce 1851*. VEBER, V. Dějiny Rakouska. NLN, 2002, s. 411

33 *Maď. Debrecén. Město na okraji Velké uherské nížiny, dnes ve východním Maďarsku. Centrum maďarského kalvinismu*.

(potlačené v roce 1848) o postavení Rumunů v Sedmihradku, z čehož v červenci vzešel Pacifikační projekt, který rumunským občanům v Uhersku zaručoval veškerá práva, s výjimkou územní autonomie. O dva týdny později byl tento zákon rozšířen i na ostatní národnostní menšiny v zemi.

V té době už ale byla jen otázka času, kdy uherská samostatnost padne za oběť rakouským a ruským vojskům. Po těžkých porážkách u Segedína a Temešváru, Kossuth abdikoval, předal veškeré pravomoci generálu Görgeyovi a převlečený za sluhu polského hraběte uprchl do Turecka. Odtud později emigroval do Ameriky, následně do Londýna a nakonec do Itálie. Po zbytek života se zajímal o situaci v Uhersku a hledal cesty k obnovení samostatnosti. Roku 1867, během vyrovnání Rakouska a Uherska, byl amnestován, ale domů se už nikdy nevrátil, dožil v Itálii.

Právě skutečnost, že muž, který se tak výrazně zapsal do maďarských dějin, ve chvíli ztroskotání svých vizí opustil potápějící se loď a uprchl ze země, se zaznamenala do lidové slovesnosti v pořekadle, které připomíná, že se nikdy nevrátil.³⁴

34 LENDVAI, P. Tisíc let maďarského národa. Academia, 2002, s. 171-205
KONTLER, L. Dějiny Maďarska. NLN, 2001, s. 216 - 236

2. 1. 4. Eltűnt, mint Petőfi a rozsban

Zmizel jako Petőfi v žitě = Zmizel beze stopy (NAGY: P553)³⁵

Osobnost Sándóra Petőfiho můžeme českému čtenáři přirovnat k osobnosti Karla Hynka Máchy. Maďarský romantický básník žijící v letech 1823-1849(?) je spojován s duchem revoluce roku 1848 a v paměti národa figuruje silněji než většina politiků (s výjimkou Lajose Kossutha).

Petőfi, jehož rodinné jméno původně znělo Petrovics, pocházel z Prešpurku, ale jeho rodina byla původně srbského původu. Již v raném věku se musel postavit na vlastní nohy, když jako šestnáctiletý pracoval jako poslíček a divadelní sluha. Na vlastní kůži se seznámil s problémy prostých lidí, což v něm podpořilo pozdější radikální smýšlení. Roku 1844 vydal první svazek svých básní a velmi rychle se stal známou osobností v celé zemi.

O čtyři roky později stál pětadvacetiletý Petőfi v čele přibližně padesáti mladých spisovatelů, publicistů, úředníků, ale i několika nižších šlechticů. Byl radikální republikán, který se nijak netajil svou nenávisí ke králi, zastával právo svobody a osvobození lidu. Patřil ke „Společnosti deseti“, kterou sám založil a později přejmenoval na „Mladé Maďarsko“. Svou radikálností šel ještě dál než Kossuth, ale na jeho popud sepsal spolek program o dvanácti bodech, který se tak stal součástí nového, rozšířeného seznamu požadavků v rámci revoluce. Jeho revoluční báseň Nemzeti dal je dodnes jednou z nejznámějších maďarských básní vůbec.

Talpra magyar, hí a haza!

*Itt az idő, most vagy soha!*³⁶

V revolučním roce 1848, po neúspěšné kandidatuře do parlamentu, kterou zadupali do země šlechtici žijící v místě kandidatury – v uherské nížině, vstoupil Petőfi

³⁵ „hirtelen v. nyomtalanul eltűnt.“ Nagy O., h. P553

³⁶ *Vstaň, Maďare, vlast tě volá!*

Ted' či nikdy – dozrál čas!

Překlad Kamil Bednář, Ladislav Hradský. LENDVAI, P. Tisíc let maďarského národa. Academia, 2002, s. 179

do honvédske armády Vypracoval se až do hodnosti majora, ovšem 31. července 1849 se účastnil bitvy u Segešváru³⁷, kde v boji proti ruské přesile padl.

Vzhledem ke skutečnosti, že jeho tělo nikdy nebylo nalezeno a nikdo jej tedy neviděl skutečně mrtvého, vznikla kolem básníka a jeho hrdinské smrti celá řada legend. Podle jedné z nich měl Petőfi najít útočiště v Rusku, kde se na Sibiři znovu oženil (byl ženatý s Julií Szendrey). Legenda se nejvíce tradovala v období první světové války od maďarských zajatců.

Mladý revolucionář provází svůj národ až do současnosti a ve 20. století ohrožoval i autoritativní režimy, které Maďarsko ovládli. 15. března, kdy se každoročně konají velké oslavy revoluce 1848 se u jeho památníku v Budapešti na břehu Dunaje pravidelně sházejí lidé. Roku 1942 zda protestovali proti Horthyho spojenectví s Třetí říší, v době Kádárova režimu bylo vše pečlivě sledováno tajnou policií. Představuje pro celý národ zosobnění ztraceného boje za svobodu proti nepříteli. A po většinu 20. století Maďaři takový symbol skutečně potřebovali.

Jeho nevyjasněná smrt vedla ke vzniku přísloví, které popisuje situaci, kdy někdo zmizí, aniž by po něm zůstala jakákoliv památka nebo jakýkoliv důkaz o jeho odchodu. Ani tělo po něm nezůstalo, prostě zmizel.³⁸

Existují různé varianty tohoto přísloví, které nesou stejný význam. Nejčastěji je zaměňováno žito za mlhu – *Eltűnt, mint Petőfi ködben*. V jiných variantách se může naopak místo Petőfiho objevit Kossuth – *Eltűnt, mint Kossuth ködben* (NAGY: K1611)³⁹

37 Maď. Segesvár, rum. Sighișoara. Město v Sedmihradsku, dnešním Rumunsku

38 LENDVAI, P. Tisíc let maďarského národa. Academia, 2002, s. 178-182

39 *Zmizel jako Petőfi / Kossuth v mlze.*

2. 2. Na bitevním poli

2. 2. 1. Több is veszett Mohácsnál!

U Moháče bylo ztraceno víc = Už se staly horší věci, než abychom nařikali nad drobnostmi⁴⁰ (NAGY: M872). Srovnatelné s českým „proč brečet nad rozlitym mlékem“.

Tragédie, ke které došlo v srpnu 1526 u Moháče a kterou o staletí později zastínilo snad akorát Trianonské rozbití země, měla dlouhou předehru začínající smrtí krále Matyáše. Mocní magnáti chtěli na trůn dosadit někoho, kdo by vyhovoval jejich požadavkům, respektive kdo by vyhověl všem jejich požadavkům. Matyášův nelegitimní syn Jan Korvín nepřicházel v úvahu a habsburský král Maxmilián byl příliš mocný a mocichtivý. Nakonec byl zvolen králem český král Vladislav II. Jagelonský⁴¹, který přesně odpovídal požadavkům. Časem získal přídomek „král Dobře“, protože na všechno přikývl.⁴²

Jediný významný problém, se kterým se během své vlády musel potýkat ve vztahu s okolními křesťanskými zeměmi, byl roku 1505 konflikt s rakouským Maxmiliánem I. Uherský sněm vydal rozhodnutí, podle kterého nesměl být na uherský trůn zvolen cizinec, což samozřejmě vylučovalo habsburský rod z možnosti získat uherskou korunu. O rok později se však situace vyřešila pomocí svatebních smluv mezi rody, kdy si Vladislavova dcera měla Maxmiliánovým vnukem Ferdinandem a nenarozeným Vladislavův syn si měl vzít Marii, setru Ferdinanda. Pro budoucí uhersko-rakouské vztahy byla smlouva z roku 1515, která zaručovala vzájemné nástupnictví panovnických rodů.

Vladislav II. zemřel roku 1516 a jeho desetiletý syn Ludvík nastoupil bez nejmenších problémů na jeho místo, pod regentskou vládou mocné šlechty. Ti si byli natolik jistí svým postavením a postavením Uher ve stínu osmanského nebezpečí, kde ve stejné době došlo k podobnému střídání na pozici panovníka (Süleyman I. Nádherný

⁴⁰ *Nagyobb baj is történt már ennél, súlyosabb veszteség is ért már bennünket!*

⁴¹ *Korunovaný jako uherský král II. Ulászló*

⁴² LENDVAI, P. Tisíc let maďarského národa. Academia, 2002, s. 75

nastoupil na místo svého zemřelého otce Selima), že nereagovali ani na mírovou nabídku nového sultána.⁴³ Uherský přístup byl pro Turky urážkou a začali postupovat dále na západ. V létě 1521 dobyli Sabač a Bělehrad, dvě obranné pevnosti na jihu země.

Teprve v tu chvíli přišlo na řadu projednávání obrany země, ve kterém se ale snažily mít hlavní slovo jednotlivé šlechtické frakce. Ludvík II. se po vzoru Ferdinanda Rakouského a na popud své manželky Marie Habsburské pokusil převzít situaci do vlastních rukou, ale jen to prohloubilo rozkol a problémy v zemi, téměř až na hranici občanské války.

Situaci v Uhrách ovlivnilo i dění v říši, kde se římský král Karel V.⁴⁴ potýkal s konfliktem mezi katolickými a protestantskými říšskými stavy, konfliktem s Francií a německou selskou válkou. Když roku 1526 osmanská armáda zahájila tažení do Uher, trvalo až do června, než na to někdo zareagoval.

Na konci srpna 1526 se uherská armáda 25 000 mužů střetla s přibližně trojnásobnou osmanskou přesilou. Žoldněři z Českého království, chorvatské posily, ani oddíly vojvody Zápolského na bojiště vůbec nedorazily pro krátkost bitvy – stejně jako bitva na Bílé hoře, trvala bitva u Moháče sotva dvě hodiny, ale rozhodla o osudu země na další čtyři století.⁴⁵

Uherské království ve své středověké podobě přestalo existovat. Mladý král Ludvík prchající v těžké zbroji spadl z koně a v bažinách utonul. Süleyman vítězně pokračoval na Budín. Královna Marie odtud prchla ovšem nejen před ním, ale i před Uhry, mezi kterými se začal šířit absolutní zmatek a anarchie.⁴⁶ Osmanská armáda hlavní město ale nijak nešetřila. Zpustošila nejen Budín, ale i celé Zadunají a rovinu mezi Dunajem a Tisou. Z Uher odtáhla teprve s desetitisíci zajatců. Karpatská nížina se rozdělila na tři části. V Královských Uhrách, které se dají považovat za zbytek původního království, stejně jako v opuštěném českém království, usedl na trůn Ferdinand a definitivně tak dovršil habsburský mocenský vzestup na přední místo v evropské politice započatý již dávno ve středověku. Velká část země zůstala dalších 150 let v rukou Osmanů, což zpečetilo definitivní dobytí Budína roku 1541. Sedmihradsko

43 KONTLER, L. Dějiny Maďarska. NLN, 2001, s. 119-120

44 Karel V. Habsburský. Španělský král (Carlos I.) od roku 1516 (1500-1558), římský král od roku 1519; římský císař 1531-1556

45 KONTLER, L. Dějiny Maďarska. NLN, 2001, s. 120

46 LENDVAI, P. Tisíc let maďarského národa. Academia, 2002, s. 80

získalo samostatnost, ale pod přímou kontrolou Osmanské říše.⁴⁷

Moháč se pro Maďary stal symbolem největší národní katastrofy, bez jakékoliv nadsázky. Právě v této události lze vysledovat silný vliv na temperament a povahu Maďarů, stále přítomnou melancholii v jejich životech, neustálý pocit ohrožení, který následně jen zopakoval Trianon. Samotná prohra, i výjev tonoucího, případně mrtvého Ludvíka, se staly námětem mnoha uměleckých děl, výtvarného umění i literatury.

47 KONTLER, L. Dějiny Maďarska. NLN, 2001, s. 124

2. 2. 2. Kec u Jankova

Pořídít (pochodit) jako Kec u Jankova = mít nezdar, prohrát, neuspět (ČVN 1972, str. 343)

Třicetiletá válka, jak je poměrně všeobecně známo, vypukla v Českých zemích a označuje se za poslední velkou náboženskou válku v Evropě a naopak první celoevropský politicko-mocenský střet. Ačkoliv se brzy přeskupila na válku mezi německými protestantskými knížaty a katolickým císařem Svaté říše římské, její finále představovalo střet mezi Habsburky a Francií a účastnily se ho v podstatě všechny evropské státy.⁴⁸

V době, kdy už se náboženské motivy z války ztratily a zůstaly jen boje o územní zisky, proti sobě stály právě armády habsburské a alianční francouzské-švédské. Ani dánská podpora Habsburkům příliš úspěchu nepřinesla. V lednu 1645 císař pochopil, že jde opravdu do tuhého a je třeba, aby se v Praze ujal velení obranných pozic sám. Samozřejmě za pomoci několika dalších generálů, včetně hraběte Johannese Götze.⁴⁹

Ten se konce války, který byl už na dosah, nedožil. K jeho smůle se setkal na bitevním poli se švédským vojevůdcem Lennartem Torstensonem a jeho vojskem. Ten v tu chvíli táhl na Vídeň, hlavní město habsburské monarchie, protože Praha pro něj nebyla dostatečným úspěchem. Od Jáchymova přešlo jeho vojsko kolem Plzně a překročilo zamrzlou řeku u Orlíku, aby se následně setkala se znovu sešikovanými císařskými vojsky.⁵⁰

Střetli se u obce Jankov na Benešovsku, nedaleko Votic. Šlo o jednu z nejdrtivějších porážek, jakou habsburská armáda za celou válku utrpěla⁵¹ a přitom trvala jen pár hodin. Pravděpodobnou příčinou fatálního neúspěchu byla neschopnost císařských generálů dohodnout se na společném postupu. Což samozřejmě nešlo přiznat veřejně. Zrovna jako nešlo ovlivnit císaře či některého člena panovnického rodu. Nešlo štvát ani přeživší vojevůdce, kteří si alespoň nějaký respekt u svého vojska udrželi.

48 AGNEW, H. L. Češi a země koruny české. Academia, 2008, s. 112

49 SPÁLOVÁ, O. Co to je, když se řekne... TeMi CZ, 2007, s. 196

50 SPÁLOVÁ, O. Co to je, když se řekne... TeMi CZ, 2007, s. 196

51 AGNEW, H. L. Češi a země koruny české. Academia, 2008, s. 115

Velmi se proto v tu chvíli hodilo použít jako obětního beránka padlého hraběte Götze. Mrtví se bránit nemohou.

„Neschopný stratég, neobratný taktit, nerozvážený, zbrklý velitel. Osobní chrabrost mu propaganda nebrala, to vzhledem k jeho smrti na bojišti ani dobře nešlo. Jinak naň však nasadili psí hlavu. To on radil k bitvě v nevhodný čas a na nemožném místě, on nevyužil nepřátelských slabin, on neudržel vlastní zálohu k rozhodnému konečnému úderu.“ (Spálová 2007: 196)

Třicetiletá válka byla pro české země krušnou zkouškou, celá pobělohorská doba se po dlouhá století nesla pamětí lidí jako temné období útlaku a bezpráví. Porážka císařských vojsk takřka na úpatí památného Bláníku také zapůsobila na lid velmi negativně. Počeštěné jméno generála se uchovalo jako připomínka prohry, ve které vojevůdce přišel o všechno, jen to jméno zůstalo a to ještě v téměř posměšné podobě. Kdokoliv tedy dopadne jako Kec u Jankova, ten se z výsledku rozhodně radovat nebude.

2. 2. 3. Sedláci u Chlumce

Dopadnout jako sedláci u Chlumce = být poražen; prohrát; Skončit velmi špatně při marném, často i naivním – i když oprávněném – pokusu získat vítězství nad mnohem silnějším protivníkem. Lze vyjádřit formulací „prohrát na celé čáře“.“ (KRÁTKÝ 1991: 129)

Je tak trochu záhadou, proč si národ připomíná právě tuto událost, i když byla jednou z největších. Podobných bitek a bouří proběhlo v období 17. a 18. století mnoho, na mnoha místech a všechny z podobného důvodu – snaha získat víc práv a zbavit se nevolnictví vedla sedláky k tomu, aby se bouřili proti vrchnostem. První nepokoje se rozpoutali v Anglii a Francii už o několik století dříve. Následně se revolta přelila i do Německa, Polska, do Českých zemí, Uherska i Ruska. Ostatní národy si připomínají své vlastní hrdiny těchto časů, u nás si můžeme připomenout přinejmenším Jana Sladkého Kozinu⁵², jehož čas přišel na konci 17. století a k němuž se zcela neodmyslitelně váže známé „Do roka a do dne!“, ačkoliv samotný výrok je s největší pravděpodobností dílem autorů 19. století.

Už na konci 15. století, roku 1493, vypukly bouře na Zábřežsku, další následovaly o dvacet let později, roku 1517.⁵³ Postavení prostého lidu, který musel pracovat na panské půdě a odvádět vysoké poplatky jak vrchnosti, tak církvi tak státu, se po třicetileté válce a porážce na Bílé Hoře proměnilo v opravdové a kruté nevolnictví, které Pokorný ve své knize popisuje velmi sugestivně:

„Poměry selského lidu byly tehdy zoufalé, sedlák nese hlavní tíhu válek, padá pod vyčerpávající dřinou „na panském“ a nedostává se mu sil k obdělání vlastních polí. Ti, kteří živí ostatní obyvatelstvo země, nemají co do úst, rodiče spí na zemi na slámě, nahé děti na peci; strhují došky ze střech, aby měli co dát dobytku. Padne-li kůň na panské práci, dostane poddaný náhradou herku; je-li jeho kůň dobrý, musí ho nuceně a za babku prodat vrchnosti. Hladomory a z toho nemoci, záněty očí, křeče, nervová

52 POKORNÝ, J. Zakopaný pes. Albatros, 1976, s. 115-116

53 POKORNÝ, J. Zakopaný pes. Albatros, 1976, s. 116

zhroucení jsou běžným jevem. A neposlechne-li sedlák anebo nemůže-li splnit požadavky pánů ze zámku, čekají ho rány holí na panské lavici nebo šatlava.“ (Pokorný 1976, str. 116)

Už v průběhu války docházelo k povstáním, jejich hlavním motivem ale v tehdejší napjaté době byla hlavně rekatolizační snaha Habsburků, která se promítla v jedné z největších rebelií roku 1680. Podnítila ji i skutečnost, že se císařský dvůr přesunul o rok dříve z Vídně do Prahy, aby unikl moru řádícímu v rakouských zemích.⁵⁴ Po nepříliš úspěšných peticích ale přišla ozbrojená revolta, proti které vyšlo vojsko a viníci se dočkali smrti. Světlo světa ale aspoň spatřil nový robotní patent vydaný Leopoldem I., podle nějž měli poddaní pouze třídní povinnou robotu (s výjimkou žní) a vrchnost k nim měla přistupovat s křesťanskou laskavostí a nezneužívat je.

Celé 18. století je pak provázeno menšími a většími šarvátkami a vzpourami. V nich se lid oddaně a s důvěrou obracel na panovníka, že napraví vše zlé, co si šlechta dovoluje. Nijak neprotestovaly proti sociálnímu systému a rozhodně se v nich v této době ještě nijak neodrážely národnostní otázky.⁵⁵

Zemědělství bylo stěžejní silou českého hospodářství, a to i přes postupný rozvoj manufaktur. Robotní práce ale představovala překážku pro inovace velkostatkářů, produkce také závratně nenarůstala. Zato rostl počet obyvatel, kteří potřebovali jíst (jen v Čechách se počet obyvatel během 18. století zvýšil z 1,6 na 2,58 milionu duší, celkově České země obývalo 4,15 milionu lidí⁵⁶).

V listopadu 1774 vypršela půlroční lhůta, podle které měli na rozkaz Marie Terezie vrchnosti vyjednat nové dobrovolné podmínky práce s poddanými. Což se ovšem nestalo. Zatímco na státních panstvích a na panstvích zabraných jezuitům se sepisovaly nové urbáře, jinde se nic nedělo. Což neuniklo pozornosti sedláků a nevyhnutelně to vedlo k přesvědčení, že šlechta jednoduše tají nové rozkazy císařovny, která nepochybně už dávno zrušila robotu, ale vrchnost to samozřejmě nechce přiznat, protože by přišla o pracovní sílu.

Na jaře roku 1775 se začaly chystat větší protesty. Vše mělo propuknout v květnu

54 AGNEW, H. L. Češi a země koruny české. Academia, 2008, s. 120

55 AGNEW, H. L. Češi a země koruny české. Academia, 2008, s. 121

56 AGNEW, H. L. Češi a země koruny české. Academia, 2008, s. 140

o svatojánských slavnostech. Přestože Rychtář Nývlt plánoval vše z Rtně na Náchodsku⁵⁷ velmi pečlivě, netrpělivý lid jeho přípravy zcela zruinoval, když vzpoury začaly vypukat neorganizovaně na různých místech a dřív, než bylo plánováno – na hradecku, bydžovsku, boleslavsku, čáslavsku a chrudimsku dokonce už v únoru.⁵⁸ Venkovský lid byl ozbrojen narychlo tím, co se našlo po ruce, a z každého domu se k nim přidávali další a další vzbouřenci.

U Chlumce nad Cidlinou vedl revoltu Matěj Chvojka (v některých zdrojích se uvádí jméno Jan Chvojka⁵⁹). Stál proti 40 tisícům mužů, tedy proti všem posádkám z Čech, které navíc podporovaly čtyři jízdní pluky.⁶⁰ Jakkoliv šikovný vůdce Chvojka byl, tato přesila a chladná jarní voda chlumeckého rybníka nedala jeho selské armádě příliš mnoho šancí. Sedláci u Chlumce byli drtivě poraženi. Ostatní vzbouřenci se sice dostali až k Praze, ale tam je čekal stejný osud. Kromě zabitých v bitvě a jiných šarvátkách, sedm buřičů našlo smrt na oprátce jako výstraha pro ostatní a další neunikli mučení.⁶¹ Po několika exemplárních a varovných exekucích však byla vyhlášena všeobecná amnestie.⁶²

I přes tuto krvavou porážku, která se probojovala až do lidové slovesnosti a kterou si připomínáme do dnes, ačkoliv robotě už je dávno konec, se nakonec sedláci dočkali svého. Jakmile se situace v zemi uklidnila a povstání utichla, vydala Marie Terezie nový robotní patent pro Čechy (13. srpna 1775) a Moravu (7. září téhož roku)⁶³. Nebylo to sice ještě dokonalé řešení, ale rozhodně představovalo cestu, kterou završil nástupce na císařském trůně, Josef II., když roku 1781 vydal edikt, kterým rušil nevolnictví. Prostý sedlák se dočkal svobodné vůle, možnosti oženit se dle vlastního uvážení, podle vlastního přání mohl nakládat se svým majetkem, případně s celou svou rodinou, se kterou se mohl odstěhovat a poslat děti na učení do řemesla. Dalších šedesát let trvalo, než došlo i ke zrušení roboty samotné.⁶⁴

57 POKORNÝ, J. Zakopaný pes. Albatros, 1976, s. 117

58 SPÁLOVÁ, O. Co to je, když se řekne... TeMi CZ, 2007, s. 222

59 POKORNÝ, J. Zakopaný pes. Albatros, 1976, s. 117

60 SPÁLOVÁ, O. Co to je, když se řekne... TeMi CZ, 2007, s. 222

61 SPÁLOVÁ, O. Co to je, když se řekne... TeMi CZ, 2007, s. 222

62 AGNEW, H. L. Češi a země koruny české. Academia, 2008, s. 141

63 AGNEW, H. L. Češi a země koruny české. Academia, 2008, s. 141-142

64 POKORNÝ, J. Zakopaný pes. Albatros, 1976, s. 118

2. 2. 4. Dostat Világoš

Dostat Világoš = *prohrát, kapitulovat; kapitulovat po předchozí porážce* (KOVÁŘOVÁ, 1996:38)

Město Világoš (maďarsky Világos), se nachází v Sedmihradsku, které historicky po dlouhá staletí náleželo k Uhrám. Dnes jej najdeme v Rumunsku a nese název Siria. Do frazeologie se zapsal jako moment, kdy selhala snaha hrdého maďarského národa na osvobození se od rakouských panovníků.

Rok 1848 se prohnal Evropou jako divoká voda. Zasáhl v podstatě všechny západní země, jako Francie, Itálie či Německo. Ve zkostratěném rakouském mocnářství se během tohoto revolučního období zatřásl pilíř v základech. Revoluce volající po národních identitách, po právech na svobodu a sebeurčení, nemohly nechat císařství v klidu. Z 37 milionů obyvatel bylo celých 17 milionů slovanské národnosti, 8 milionů tvořili Němci a po pěti milionech připadalo na Italy, Rumuny a Maďary⁶⁵. A přesto právě Maďaři byli pro novopečeného rakouského císaře, Františka Josefa I. Nejtvrdějším oříškem.

Po smrti císaře Josefa II. ztroskotaly snahy Vídně o germanizaci a centralizaci a naopak byla Uhrám vrácena jejich župní autonomie a další výhod, které Habsburkům příliš do karet nehrály. Vrstva magnátů se navíc ukázala jako akceschopná, navzdory jejich nižšímu počtu v porovnání s ostatními zeměmi Rakouska.⁶⁶ Došlo to tak daleko, že 14. dubna 1849 byla v Debrecíně vyhlášena nezávislost na císařství. Učinil tak Lajos Kossuth, jeden z nejvýznamnějších mužů onoho revolučního roku, a reagoval tím zejména na kroměřížskou ústavu, podle které mělo Uhersko přijít o veškerou svou nezávislost. Kossuthovi (a nejen jemu) toto nařízení připadalo zcela nemyslitelné a jakékoliv vyjednávání se dvorem proto nepřicházelo v úvahu.⁶⁷ Panovník byl sesazen na základě obvinění z porušování ústavy a vedení války proti Maďarům, což bylo zcela nepřipustné – měl jim přece vládnout a ne s nimi válčit.

Výsledek ovšem nebyl tak sladký, jak se čekalo. Selhala zejména naděje na

65 KOVÁŘOVÁ, S. Proč se to říká? 2. Alda, 1996, s. 38

66 VEBER, V. Dějiny Rakouska. NLN, 2002, s. 392-393

67 VEBER, V. Dějiny Rakouska. NLN, 2002, s. 234

pomoc z Frankfurtského sněmu a na pomoc od Prusů, kteří byli tradičními nepřáteli Rakouska, ale kteří zatím ještě nechtěli vstoupit s touto mocností do otevřeného konfliktu. Francie byla zaměstnána domácími problémy a Anglie se vyjádřila tak, že Uhersko je pro ně nedílnou součástí habsburské říše. Její existence byla pro Anglii klíčová zejména z hlediska rovnováhy sil.⁶⁸ Proto se nelze divit, že právě tato mocnost nijak neprotestovala, když se do celé akce zapojil ruský car Mikuláš I. na žádost Františka Josefa I., který o tuto požádal 9. května. Ještě před tím, než byl znovu dobyt Budín, kterého se habsburská vojska zmocnila na jaře téhož roku⁶⁹, a než do něj mohla slavnostně vjet revoluční vláda, bylo poměrně jasné, že celá sláva skončí fiaskem.

Rakouská síla se spojila s ruskou, přičemž každá měla zaútočit z jiné světové strany. Útok přišel také z jihu, z rukou Chorvatů.⁷⁰ Cílem bylo zlomit maďarský odpor. Maďaři měli naopak v plánu soustředit svou armádu podél Dunaje a útok na nepřátele rozdělit. Bohužel se brzy ukázalo, že přicházející nepřítel je příliš silný a rozpory mezi politickým a vojenským vedením v dané chvíli rozhodně nepomohly⁷¹. Je otázkou, jestli by jejich případná absolutní shoda a spolupráce bývala dokázala blížící se katastrofě zabránit.

Velitel maďarského vojska, Artur Görgey, byl nucen ustupovat před rakouskými vojsky a jejich velitelem Haynauem, který slavil několikrát opakovaně vítězství. Jakkoliv byl Görgey úspěšný vojevůdce, který dokázal zachránit většinu svých sil i po ruském vpádu, při setkání s dalšími uherskými silami v Sedmihradsku, které byly prakticky rozprášené (bitva u Temešváru 9. srpna 1849), mu bylo jasné, že prohra je nevyhnutelná.

Třicet tisíc vyčerpaných a v tu dobu už špatně vyzbrojených mužů nemělo v polovině srpna 1849 téměř žádnou šanci. Na Görgeye převedla rezignující revoluční vláda veškeré pravomoci. Sám Kossuth zamířil s malou skupinou vojáků a civilistů k turecké hranici, kde hodlal nalézt útočiště před Rakouským hněvem.

13. srpna Görgey kapituloval před ruskými veliteli⁷². Bylo to zcela nevyhnutelné a jediné řešení a ve volbě stran viděl poslední naději na alespoň malý úspěch. Vedlo to

68 KONTLER, L. Dějiny Maďarska. NLN, 2001, s. 234

69 VEBER, V. Dějiny Rakouska. NLN, 2002, s. 411

70 VEBER, V. Dějiny Rakouska. NLN, 2002, s. 411

71 KONTLER, L. Dějiny Maďarska. NLN, 2001, s. 235

72 KONTLER, L. Dějiny Maďarska. NLN, 2001, s. 236

naopak k tomu, že rakouská strana se cítila ještě více pokořena a odplata za celou revoluci byla o to krvavější. Za tuto vzpouru bylo následně u Aradu (u kterého se Világoš nacházel) popraveno třináct generálů uherské revoluční armády. Celkem bylo popraveno 114 generálů a důstojníků, další dva tisíce důstojníků a vlastenců se dočkalo žaláře a proběhlo odhadem na 120 exekucí⁷³ Popraven byl i hrabě Bátthányi, někdejší první uherský předseda vlády, člověk, který vždy usiloval o usmíření mezi Uhry a císařem. Následovala vlna emigrací (emigroval i výše zmíněný Kossuth). Země se dočkala nového uspořádání, bylo odtrženo Sedmihradsko, Banát a Chorvatsko a tím uherská revoluce skončila. Cesta k císařově absolutistické vládě se tak otevřela.⁷⁴

Világos představuje poslední krvavou tečku za uherskou revolucí, ale v očích některých uzavíral i celoevropskou revoluci, která zahýbala kontinentem.⁷⁵

73 LENDVAI, P. Tisíc let maďarského národa. Academia, 2002, s. 196-197

74 VEBER, V. Dějiny Rakouska. NLN, 2002, s. 412

75 LENDVAI, P. Tisíc let maďarského národa. Academia, 2002, s. 196

2. 2. 5. Benedek u Hradce

Pochodit jako Benedek u Hradce = mít nezdar, prohrát, neuspět (ČVN 1972, str. 344)

Roku 1866 se na našem území odehrála bitva, která přinesla velkou změnu pro rakouskou monarchii. Její počátky lze vysledovat už od roku 1740, kdy na panovnický stolec usedla mladá Marie Terezie. Prusko tehdy odmítalo ženu u moci a mladá císařovna byla hned v začátku postavena do nezávidění hodné pozice, kdy musela s protivníkem válčit o svou zemi, kterou zcela neubránila a musela Prusům přenechat část Slezska. V té době lze najít počátek boje mezi rakouskou habsburskou a pruskou hohenzollernskou dynastií o to, kdo bude mít silnější vliv v Německy mluvících zemích. Převažující sílu měli teoreticky na své straně Habsburkové, držící ve svých rukou titul římskoněmeckých císařů, následně po Napoleonských válkách a zániku Svaté říše římské se ujali předsednictví v Německém spolku. Od roku 1848 ale sílily hlasy volající po tzv. Maloněmeckém konceptu, tedy sjednocení německy mluvících zemí bez účasti Rakouska (pod které ale patřily i České země, Uhersko a další). O necelých patnáct let později už bylo ale téměř jisté, že ani reforma v Německém spolku nic nezachrání a jeho životnost je u konce. Sice spolu Prusko a Rakouskou ještě v roce 1864 vytáhly proti Dánsku, ale byl to jen marný pokus o předstírané příměří.⁷⁶

Na počátku 60. let nastoupil jako ministerský předseda do čela pruské politiky Otto Bismarck. Začalo být poměrně jasné, že německá otázka jednoty se brzy vyřeší, ovšem s velkou pravděpodobností v neprospěch Rakouska. Obratnou politikou získal na svou stranu i Francii a Rusko, respektive jejich neutralitu, což pro pruské účely bohatě stačilo.

Habsburská monarchie se navíc znovu potýkala s napětím ze strany Čechů, Maďarů, Italů a haličských Poláků⁷⁷, kteří rozhodně netoužili být začleněni do německého národa tak, jak si to mocní v zemi představovali. Ani oni sice nebyli zcela jednotní mezi sebou, ale to nijak neposilovalo pozice německých národů.

⁷⁶ PEŠKOVÁ, J. Role vědomí v dějinách a jiné eseje. NLN 1998, s. 99

⁷⁷ PEŠKOVÁ, J. Role vědomí v dějinách a jiné eseje. NLN 1998, s. 99

Vše vyeskalovalo roku 1866. Prusko zahájilo tažení a na území Německého spolku sklízelo rychle úspěch. Situace nebyla tak příznivá pro pruského spojence, italského krále Viktora Emanuela II., který od roku 1860 vládl sjednocené zemi, a teď se potýkal s rakouskými vojsky u Custozzy Jenže právě tato síla citelně chyběla Rakousku v Čechách, kde leželo těžiště celé války.

Dílčí boje v severovýchodních Čechách trvaly sotva týden, když se 3. července 1866 rozhodlo o celé válce u Hradce Králové (konkrétně u Sadové), kde rakouské vojsko pod vedením generála Benedeka utrpělo zdrcující a pro válku rozhodující porážku.⁷⁸

Postava Benedeka získala v lidové slovesnosti stejné postavení jako postava generála Götze velícího vojskům v bitvě u Jankova během Třicetileté války (viz Kec u Jankova). Když byl roku 1866 jmenován velitelem severní armády (jižní armáda stála na italských bojištích), příliš velkou radost z toho neměl. Jako maďarský rodák vyučený v rakouském prostředí měl s tím českým nemalé potíže. Navíc neměl zkušenosti s velením takto velkému útvaru, jaký představovalo přibližně 220 000 mužů. Jakkoliv dobrý a schopný voják byl, strategie a velké plánování mezi jeho silné stránky nepatřily. Na rozdíl od nešťastného Götze ale na bojišti nepadl. Čekal ho vojenský soud a vězení, před kterým ho uchránila pouze milost císaře Františka Josefa I.

Pruským cílem bylo zbavit se rakouského vlivu. Pro habsburskou monarchii tato válka – a hlavně její prohra - měla dalekosáhlé vnitropolitické následky.⁷⁹ Ukázala především to, že Rakousko je rozpadající se mocností, již drží pohromadě v podstatě jen síla vůle a panovnická dynastie.⁸⁰ Na českých bojištích umíraly hlavně české pluky, pruská vojska navíc zavlekla do země epidemii cholery. České země tuto válku pocítily nejhůře a o to těžší bylo smířit se s rakouskou politikou, která vedla až k rakousko-uherskému vyrovnání v roce 1867.⁸¹

Válečné útrapy zakončené potupnou porážkou se promítly do lidské paměti příslovím, které nese velmi podobný význam jako dříve zmíněné Kec u Jankova – když někdo dopadne jako Benedek u Hradce, ten prohrál a ztratil vše.

78 PEŠKOVÁ, J. Role vědomí v dějinách a jiné eseje. NLN 1998, s. 101

79 VEBER, V. Dějiny Rakouska. NLN, 2002, s. 421

80 KONTLER, L. Dějiny Maďarska. NLN, 2001, s. 253

81 KONTLER, L. Dějiny Maďarska. NLN, 2001, s. 254

2. 3. Turci

2. 3. 1. Historické pozadí

Hrozba narůstající turecké síly visela nad křesťanskou Evropou několik století, než se naplno přelila na její území a zejména téměř až do jejího středu. Riziko vzrostlo po dobytí Konstantinopole v roce 1453 a zániku Byzantské říše, kdy Osmané definitivně překročili hranici na evropský kontinent.

Po tragické porážce u Moháče se Turkům otevřela cesta do střední Evropy. V první chvíli nepřátelská armáda zemi zpusťovala a s kořistí odtáhla, což mocní v zemi zcela nesprávně vyhodnotili jako příležitost pro uplatňování vlastních zájmů a rozpoutali v již tak oslabené zemi občanskou válku. Proti sobě stáli na jedné straně Jan Zápolský, který v roce 1514 potlačil selské povstání a nyní se opíral o rozhodnutí uherského sněmu z roku 1505 o volbě národního krále, na straně druhé Ferdinand I. Habsburský, který zcela oprávněně argumentoval habsbursko-jagellonskou smlouvou o nástupnictví z roku 1515. Zatímco oba nově zvolení panovníci (oba korunovaní ve Stoličském Bělehradě⁸²) zápasili mezi sebou, Turci obsadili úrodné oblasti země, nížiny Dunaje a Tisy.⁸³

Uhersko bylo postupně rozděleno na tři části. Definitivně to potvrdilo dobytí Budína roku 1541, kdy jej sultán Süleyman po předchozích zábořech definitivně obsadil, a to zcela bez boje. Vytvořil z něj hlavní město nového vilájetu⁸⁴. Učinil tak díky Isabele Jagellonské, vdově po Janu Zápolském, který zemřel dva týdny po narození svého syna, Jana II. Zikmunda Zápolského. Sotva roční dítě bylo oficiálně králem, pod regentskou vládou své matky, která vládla jen s podporou sultána⁸⁵.

Původní Uherské království se omezilo na několik severozápadních žup⁸⁶ a Horní Uhry. Provincie spravovaná Vídní, jejímž králem byl Ferdinand I. Samostatné Sedmihradsko existovalo pod ochranou sultána a díky přispění bratra Györgye⁸⁷,

82 *Maď. Székesfehérvár. Tradiční místo korunovace uherských králů.*

83 LENDVAI, Paul. Tisíc let maďarského národa. s. 83

84 *Správní jednotka v Osmanské říši, též označována pašalik*

85 KONTLER, László. Dějiny Maďarska. s. 126

86 *Uherská správní jednotka.*

87 *Vlastním jménem Georgius Utješenić-Martinuzzi (1480-1551), pocházel z nižší chorvatské šlechty. Byl*

uzavřeného a nepřístupného mnicha, který dokázal mistrovsky balancovat uprostřed mezi Osmany, Habsburky a královnou matkou. Bohužel jeho zručnost a diplomatická schopnost ho nakonec stály život, kdy byl úkladně zavražděn, což zasáhlo celé Uhry, které v tomto muži přišly o naději na sjednocení, ačkoliv pod vládou Habsburků.

Šance na vyrvání Uherského království z osmanských rukou, se naskytla paradoxně ve chvíli, kdy Turci podnikli poslední pokus dobýt Vídeň v tomto období. K prvnímu pokusu došlo už roku 1529 po dobytí Budína, ale obléhání nebylo úspěšné. Druhý pokus roku 1532 zase zastavili obránci malé zadunajské pevnosti Kyseku^{88, 89}

Roku 1566 Süleyman vytáhl se svou armádou k baště Habsburků potřetí, ale během bojů u Szigetváru, zemřel. Císař Maxmilián toho ovšem nevyužil, nepodnikl proti Osmanům žádný výpad a místo toho přistoupil na vyjednávání. Roku 1568 uzavřel s novým sultánem mírovou smlouvu o rozdělení Uher a uznal v ní i Süleymanovy územní zisky jako součást Osmanské říše.

Královské Uhry, jak se označovala část země pod habsburskou správou, sloužily jako nárazníkové pásmo, obranný val křesťanských zemí před osmanskou hrozbou. Pro budoucnost a zejména pro paměť národa bylo nejtragičtější skutečností zejména to, že největší ztráty poznamenaly hlavně oblasti obývané výlučně Maďary – Velká uherská nížina a Zadunajská pahorkatina. Oblasti obývané ostatními národy (Němci, Slováky, Rumuny, Rusíny) nebyly poznamenány tak silně. Dříve bohaté území jižních Uher a centrální nížiny zasáhly války nejvíce. Před rokem 1526 tvořili Maďaři nejpočetnější etnikum ve své zemi, jednalo se odhadem o 3,5 až 4 miliony lidí. Kolem roku 1600 odhady hovoří o zhruba 2,5 milionech.⁹⁰ Mnozí z těch, kteří nezemřeli, byli odvedeni do tureckého otroctví.

Samotná úrodná maďarská zem utrpěla těžkou ránu. Vše na jih od linie mezi Budínem a Debrecínem se proměnilo v holou pláň bez stromů, v širokou step, ve které po bohatých vesnicích mnoho nezůstalo.⁹¹ Turci zemi ruinovali nejen během samotných válek, ale i během menších potyček, kdy plenili celé vesnice. Nejobávanější byli

přesvědčeným zastáncem jednoty Uher. LENDVAI, P. Tisíc let maďarského národa. Academia, 2002, s. 83

88 *Maď. Kőszeg.*

89 VEBER, V. Dějiny Rakouska.NLN, 2002, s. 225

90 LENDVAI, P. Tisíc let maďarského národa. Academia, 2002, s. 86

91 LENDVAI, P. Tisíc let maďarského národa. Academia, 2002, s. 87

zejména krymští Tataři táhnoucí Sedmihradskem a Uhrami, za kterými zůstávala krvavá pustina.⁹²

Situace v zemi se během 16. století stabilizovala. Vylidněné vesnice se začaly zase zaplňovat, půda byla opět obdělávána. Skutečné změny ale začaly teprve v roce 1593, kdy turecký sultán Murad III. Vyhlásil novou válku proti Uhrám. Jeho cílem bylo postoupit dále do evropského vnitrozemí, hlavním cílem byla Vídeň. Obráncům země tento konflikt přinesl několik úspěchů a poprvé od porážky u Moháče dokázala vojska přejít z defenzivy v ofenzivu a dokonce získat souvislé území přiléhající ke královským Uhrám. Hlavním přínosem tohoto nečekaného úspěchu byla obnovená myšlenka protitureckého postupu všech tureckých mocností a také to, že od Osmanské říše odpadlo Sedmihradsko a rumunská knížectví, které se připojily ke Svaté lize.⁹³ Štěstí ale záhy vypršelo a dobýt zpět Budín se roku 1595 nepodařilo. Turci naopak získali Ráb⁹⁴, který byl vnímán jako brána k Vídni. Následující roky se úspěchy přikláněly střídavě na obě strany a vojska postupovala vpřed, aby záhy zase ustupovala zpět.

Do podzimu 1663 bylo na území někdejšího Uherského království vytvořeno celkem šest vilájetů⁹⁵, včetně jednoho na území původně samostatného Sedmihradska. Osmanská říše se otrásla v základech teprve roku 1683. Třetí obléhání Vídně skončilo tureckým neúspěchem a stálo na počátku války, která měla Uhry konečně opět osvobodit od okupantů. Po následném dobytí Ostrihomí⁹⁶ nabyla císařská vojska, a hlavně jejich velitel Leopold, naději, že je možné zvítězit a rozhodly se Turky skutečně vyhnat, což uvítala celá Evropa. Proti Osmanům se postavila Svatá liga. Zatímco císař postupoval na Uhry, polský král zahájil ofenzivu na Ukrajině a Benátčané zaútočili ve Středomoří.

V září roku 1686 byl znovudobyt Budín po dvou měsících obléhání a 145 letech osmanské nadvlády. Do konce roku následovala i Pešť a Segedín.⁹⁷ Hlavní město připomínalo jen trosky, které ještě víc zdemolovalo třídní drancování vyčerpaných vojáků. Vojska postupovala dál a kus po kusu dobývala zpět uherské území, město po

92 LENDVAI, P. Tisíc let maďarského národa. Academia, 2002, s. 87

93 KONTLER, L. Dějiny Maďarska. NLN, 2001, s.145

94 *Maď. Győr. Město v severozápadním Maďarsku.*

95 KONTLER, L. Dějiny Maďarska. NLN, 2001, s.159

96 *Maď. Esztergom. Město cca 50 km vzdálené od Budapešti*

97 KONTLER, L. Dějiny Maďarska. NLN, 2001, s.165

městě.

Na sklonku 17. století, 26. ledna 1699, byl v Karlovcích⁹⁸ podepsán mír mezi mocnostmi Svaté ligy a Osmanskou říší. Habsburkové v něm získali de facto celé Uhry do svých rukou.

S odstupem několika století jsme schopni se na dobu, kdy Uhrám vládli Osmané, podívat s větším odstupem, než jak to činila romantická historiografie 19. století a dokážeme vypočítat jistá pozitiva. V zemi tehdy panovala relativní náboženská svoboda. Osmané nikdy nenutili obyvatelstvo obsazené země přejít k islámu. Přejeli také správní systém země, tak kde fungoval, a asimilovali si ho na své požadavky. Pokud byly plněny povinnosti vůči nim, zavírali oči před tím, když lidé odváděli další poplatky svým někdejšími pány. Nepletli se do vnitřních záležitostí svých křesťanských podřízených. Hranice nebyly pevně uzavřené a mezi osmanskou zemí a královskými Uhrami poměrně svobodně přecházeli obchodníci, duchovní i kazatelé a přinášeli s sebou informace a nové myšlenky. To vše dokázalo udržet národ silný, aby přežil.⁹⁹

2. 3. 2. Odraz ve frazeologii

Právě toto období z maďarské historie přináší jeden z nejbohatších zdrojů přísloví, které nějak reflektují tehdejší dobu. I v české frazeologii najdeme několik příkladů, které si vzaly vzor z tureckých válek nebo z blízkého kontaktu s tímto zcela odlišným národem, ale je jich podstatně méně.

Búsul, mint ki török rabságba esett (DUGONICS: 304). *Naríká jako ten, kdo padl do tureckého otroctví* = velmi nahlas a procítěně si stěžuje

Úgy bánik vele, mint török a rabjával (NAGY: t693). *Zacházejí s ním jako s tureckým vězněm* = chovají se k němu nemilosrdně; zneužívají ho¹⁰⁰

98 Někdy uváděno jako Sremski Karlovcí. Maď. Karlóca. Město na břehu Dunaje v Srbsku.

99 LENDVAI, P. Tisíc let maďarského národa. Academia, 2002, s. 88

100 „Kíméletlenül, durván bánik valakivel.“

Tato dvě přísloví reflektují zejména turecký zvyk odvádět křesťanské zajatce do otroctví v Osmanské říši, kde byli draze prodáváni. Právě maďarští otroci byli údajně jedni z nejcennějších.¹⁰¹

Húzza-halasztja, mint török a halálát (NAGY: t687). *Protahuje to jako Turek smrt* = neustále odkládá své povinnosti¹⁰²

Do frazeologie se promítla i skutečnost, že Osmané nedělali rozdíly mezi šlechtou a poddanými. Kdo byl dostatečně oddaný, zasloužil si odměnu a nezáleželo na tom, zda se vyznamenal na bitevním poli nebo jen neprotestoval a odváděl spořádaně daně. Cesta ke šlechtickému titulu tedy vedla přes loajalitu k Turkům a toto pozvednutí bylo mnohdy značně prázdným gestem.¹⁰³

Akinek a basa adja, az Isten is annak adja (NAGY: b397). *Komu dá paša, tomu dá i Bůh* = štěstí stojí při těch, kteří se drží mocných¹⁰⁴

Podobný nádech má i české přísloví **Poturčenec horší Turka**. Jakkoliv krušná zkušenost byla turecká nadvláda, nakonec se jako daleko horší nepřítel ukázal ten, kdo se okupantům snažil zavděčit nejvíc a vyhovět všem jejich požadavkům. Toto přísloví reflektuje i existenci janičářů¹⁰⁵, zvláštní bojový sbor na straně Turků, Ti byli rekrutováni od samého počátku svého vzniku z řad zajatých křesťanů a jejich synů. Tito poturčenec vychovávali v drsných vojenských podmínkách a snažili se v nich vybudovat co největší dravost, agresivitu a bezohlednost vůči dobývaným oblastem.¹⁰⁶

Negativní zkušenost s okupanty se odráží v několika specifických příslovích, které se vztahují ke kletbám a prokletím. Většinou ve spojitosti se sousedy, respektive

101 LENDVAI, P. Tisíc let maďarského národa. Academia, 2002, s. 86

102 „Sokáig halogatja valamely kötelezettségének teljesítését.“

103 LENDVAI, P. Tisíc let maďarského národa. Academia, 2002, s. 88

104 „A szerencse is azokhoz szegődik, akiknek a hatalmasok kedveznek“

105 *Slovo tureckého původu, vzniklé z yeni çeri = nové vojsko.*

106 SPÁLOVÁ, O. Co to je, když se řekne... TeMi CZ, 2007, s. 179-180

sousedstvím. Století soužití s Turky po boku zanechalo trpkou vzpomínku.

Megverte a törökök átka (NAGY: t691). *Stihlo ho turecké prokletí* = a) někdo má špatné sousedy; b) Někdo se neustále hádá¹⁰⁷

Rossz szomszédság török átok (NAGY: s1166). *Špatné sousedství je tureckou kletbou* = špatné sousedství je velká nepříjemnost¹⁰⁸

Fejére telt a török átka (NAGY: f467) *Na jeho hlavu padla turecká kletba* = má špatné vztahy se sousedy¹⁰⁹

Mnoho přísloví reflektuje charakteristický vzhled Turků. Buď přímo popisují něco typického na člověku příměrem k turecké realii nebo jsou využívána k opisu situace.

Kopasz mint török (DUGONICS: 225). *Plešatý jako Turek*

Hosszú, mint a török szakál (MARGALITS: szakál). *Dlouhé jako turecký vous* = velmi dlouhé, dlouhé jako týden

Török basa, nagy a hasa (NAGY: b394) *Paša s velkým břichem* = Dětské posměšky vůči kamarádům s velkým břichem

Stojí jako Turek na Pražském mostě (SPÁLOVÁ: 215) = neúmyslně karikující socha Turka na Karlově mostě měla sloužit jako varování před osmanským nebezpečím, které sice už roku 1714, kdy zde byla socha umístěna, ustupovalo, ale poslední dvě století turecké krutosti v mysli lidí zůstávaly. Velmi podobný význam má i frazém **sedí jako Turek** (SČFI I: 370), respektive **turecký sed**.

Rozdílné náboženství také zanechalo svou stopu v maďarské frazeologii.

107 „a) *rossz szomszédja van; b) mindig csak veszekedik*“

108 *Nagy csapás a rossz szomszéd*“

109 „*Rossz szomszédja van, ellenséges viszonyban van a szomszédjával.*“

Meglesz a törökök húsvétján (NAGY: t689) *Stane se na turecké Velikonoce* = Nikdy se to nestane¹¹⁰. Velikonoce jako nejvýznamnější křesťanský svátek byly vhodným příměrem k tomu, že Turci vzhledem ke své muslimské víře je vůbec neuctívali. Pokud tedy hrozilo, že se něco nikdy nestane, pak se to možná změní, až Turci začnou Velikonoce slavit.

Obavu před přicházejícím tureckým vojskem najdeme v několika velmi podobných maďarských frazémeh. Je v nich znát, že nejděsivější součástí osmanského vojska byly zejména krymskotatarské oddíly.

Nincs török a hátunkon (ERDÉLYI: 7920) *Nemáme Turka na zádech*

Nem kerget / hajt a török / tatár (NAGY: t180) *Nežene se Turek / Tatar* = není kam spěchat, máme čas

Velmi podobný význam nese i následující přísloví:

Szalad /siet, mintha a tatár kergetné [hajtaná v. mintha tatár korbáccsal lennének utána] (NAGY: t181) *Běží / pospíchá, jakoby ho honil Tatar [jakoby za ním běžel Tatar s bičem]* = běží, pospíchá, bezhlavě vyděšeně utíká¹¹¹

Turecké stopy lze najít i v náhodných příslovích. Mohou vyjadřovat, že se něco stalo před dlouhou dobou – **Meghalt azóta hét török császár**¹¹² (*Zemřelo do té doby už sedm tureckých sultánů*). Jiné hodnotí pohodlný život: **úgy él, mint egy török pasa/basa**¹¹³ (*žije si jako turecký paša*); či zlovyky: **úgy pöfékel, mint egy török**

110 „*Sohasem lesz meg*“ O. NAGY, G. Magyar szólások és közmondások. Gondolat Könyvkiadó. 1985. [online] [cit. 20. 11. 2014] Heslo: t689

111 „*Rémülten v. esztelenül szalad, ill. siet.*“

112 MARGALITS, E. Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Kókai Lajos. 1896. [online] [cit. 20. 11. 2014] Heslo: császár

113 O. NAGY, G. Magyar szólások és közmondások. Gondolat Könyvkiadó. 1985. [online] [cit. 20. 11. 2014] Heslo: p280/b395

basa¹¹⁴ (*pokuřuje jako turecký paša*).

Původ v turecké okupaci má i rčení o černé polévce:

Hátravan még a feketeleves (ERDÉLYI: 6002) Ještě přijde černá polévka = horší věci teprve přijdou

Roku 1685 údajně sedmihradský kníže Imre Thököly¹¹⁵ vyjednával s velkovaždinským pašou Ahmedem. Vyjednávání pořád nekončilo a paša stále hledal záminky, jak knížete zadržet. Údajně tehdy ještě slíbil černou polévku – tedy kávu. Vzhledem k barvě, která je v křesťanském prostředí tradičně vnímána jako špatné znamení, pojal Thököly podezření. Záhy byl skutečně zajat janičáři, spoután a následně eskortován do Bělehradu¹¹⁶.

Jako uzavření tureckého nebezpečí nad Evropou, lze vnímat český frazém **turecké hospodářství**, které odráží úpadek, který kdysi mocnou říši postihl v 18. století. Nevyvážená hospodářská situace a zejména fakt, že v zemi žili kromě původních Turků hlavně národy podrobené – Arabové a Slované, kteří Turky nenáviděli. Středověký a raně novověký systém, na kterém byla Osmanská říše vybudována, se měnil, Evropa se vyvíjela, ale Osmané nedokázali držet krok. Další zábory nebyly možné, bylo potřeba soustředit se na udržení toho, co už měli. Turecká ekonomika silně pokulhávala za evropskou, rozmařilost sultánského dvora situaci nepomáhala, zemí hýbala korupce. Kdo měl peníze, mohl si dovolit cokoliv, zejména nepracovat. Do funkcí se dostávali lidé, kteří mnohdy neměli o své práci nejmenší ponětí, a uspět mohl jen ten, kdo dal větší úplatek. Turecká měna ztrácela na hodnotě, všichni daleko raději přijali platbu či úplatek v anglické, francouzské či ruské měně. Evropané, kteří měli šanci situaci poznat blíže, pak rádi rozšířili informaci o tureckém hospodářství jako příklad

114 O. NAGY, G. Magyar szólások és közmondások. Gondolat Könyvkiadó. 1985. [online] [cit. 20. 11. 2014] Heslo: p396

115 *Vůdce protihabsburského povstání, vládce v Horních Uhrách. Po zajetí Turky se do Sedmihradska vrátil v čele vojska, ale nakonec musel před Habsburky uprchnout. LENDVAI, P. Tisíc let maďarského národa. Academia, 2002, s. 20-121*

116 LENDVAI, P. Tisíc let maďarského národa. Academia, 2002, s. 120

nejzanedbanějšího, nezkorumpovanějšího a nejnespravedlivějšího systému.¹¹⁷

V české i maďarské frazeologii lze pozorovat zkušenost s cizím národem a zejména s nepochopením jeho jazyku. V češtině používáme běžně obrat *mluvím snad tatarsky?* Pokud dojde k nepochopení projevu posluchačem. Zejména pokud je mluvčí přesvědčen o evidentnosti a jednoduchosti svého sdělení, může ho nechápavost překvapit. Velmi často tento obrat používají rodiče, jejichž děti neposlechnou pokynu, který byl jasný a jednoznačný.

V maďarštině se vyskytuje frazém velmi podobný. *Nem értem, törökül beszél-e vagy tatárul?* je užíváný posluchačem, který nechápe zmatené sdělení. Mluvčí je v tomto případě naopak neschopný předat informaci či pokyn jednoduše, stručně a výstižně a je tedy nepochopen a obviněn z toho, že nejspíš ani nemluví maďarsky a proto mu není rozumět.

117 SPÁLOVÁ, O. Co to je, když se řekne... TeMi CZ, 2007, s. 242-243

2. 4. Všední den

2. 4. 1. Stěhování národů

Stěhování národů = hromadný přesun velkého množství obyvatelstva (Kovářová 1996: 95)

Historicky je stěhování národů zahájeno koncem 4. století a představuje protipól k zániku západořímské říše. Nelze jej omezit pouze na přesun germánských kmenů, ale i slovanských¹¹⁸ – kterou jsou pro nás stěžejní. Germánské kmeny ale stály rozhodně na počátku celého procesu, když se ze svých původních lokalit u Severního a Baltského moře vydali na jih. Jedním z motivů k tomuto přesunu byl i nápor Hunů, kteří roku 375 zaútočili na Ostrogóty. Ti se přesunuli na Balkán a po nich se do pohybu dali i další – Vizigóti, Vandalové, Langobardi a mnozí další. Jejich nátlak vedl o sto let později k pádu západořímské říše, když se král Herulského kmene zmocnil vlády v Římě. Jeho lid se nakonec s místním obyvatelstvem asimiloval, stejně tak se Germáni smísili s domorodým obyvatelstvem ve Francii a Španělsku a romanizovali se, zejména v důsledku vyčerpanosti, kterou s sebou nesla vlna přesunů a dobývání.¹¹⁹

Po odchodu Germánů do Západní Evropy se v oblasti Střední Evropy a Karpatské nížiny usadily nově příchozí kmeny. V roce 567 dobývají Langobardi a Avaři říši Gepidů v Panonii¹²⁰ a už na počátku téhož století začaly přicházet ze severu a východu první Slované na území dnešního Česka.¹²¹ Roku 630 se Slované proti Avarům bouří a vytvářejí Sámovu říši.¹²²

„To jest ona, to jest ona země, kterou jsem vám – jak se pamatuji – častokrát sliboval, země nikomu nepoddaná, zvěře a ptactva plná, sladkým medem a mlékem

118 GEISS, I. Dějiny světa v souvislostech. Ivo Železný, 2002, s. 171

119 SPÁLOVÁ, O. Co to je, když se řekne... TeMí CZ, 2007, s. 132

120 GEISS, I. Dějiny světa v souvislostech. Ivo Železný, 2002, s. 171

121 AGNEW, H. L. Češi a země koruny české. Academia, 2008, s. 29

122 *Sámova říše byla prvním historicky doložitelným politickým útvarem Slovanů.* GEISS, I. Dějiny světa v souvislostech. Ivo Železný, 2002, s. 172

vlhnoucí, a jak sami pozorujete, podnebím k obývání příjemná.“ (Kosmas 1972: 13¹²³)

O dvě století později, roku 896¹²⁴, přichází do Karpatské nížiny výbojný kmen Maďarů. Přestože v kronice *Gesta Hungarorum* Anonymus popisuje příchod národa značně velkolepě, ve skutečnosti byl odpor velmi ojedinělý, protože oblast byla nepříliš osídlená, na předělu mezi franckou, bulharskou a velkomoravskou říší, kterou mezitím Slované vybudovali na našem území.¹²⁵

Během 4. až 6. století se Evropa proměnila ve velký kotel, ve kterém to vřelo, a na konci procesu vstoupila do středověku ve zcela novém uspořádání.

Dnes toto přísloví vystihuje podstatně menší, ale mnohdy hysteričtější, přesuny velkého množství lidí, zejména v období začínajících a končících prázdnin.¹²⁶

123 V překladu Bláhová, Fiala

124 KONTLER, L. Dějiny Maďarska. NLN, 2001, s. 268

125 KONTLER, L. Dějiny Maďarska. NLN, 2001, s. 35

126 KRÁTKÝ, J. Jádro pudla. Šebek & Pospíšil, 1991, s. 139

2. 4. 2. Morová rána

Morová rána = velká pohroma a soužení s tím spojené (pro jednotlivce i větší kolektiv); též s nadsázkou o menší nepříjemnosti (SČFI: 294)

Nemoc, která se šířila rychle a ze zcela neznámého důvodu, byla vnímána ve středověku především jako boží trest za to, jak se lidé chovají. Odjakživa v lidské společnosti existuje dostatek hříchu na to, aby bylo třeba ho potrestat.

Už v období 13. století před naším letopočtem lze vysledovat první zprávy o této nemoci. Problémy představovala hlavně v Přední Asii a v Egyptě. Do Evropy přichází první velké vlně v 6. století a získává jméno po tehdejších císaři Justiniánovi. Ačkoliv tehdy řádila celých dlouhých padesát let, první skutečná morová rána zasáhla starý kontinent ve 14. století. Nikdo tehdy netušil, že hlavní nebezpečí představují krysy, které spolu se zbožím z Orientu přicestovaly v podpalubí lodí. Počátek cesty moru napříč Evropou lze tak vysledovat právě v italských přístavech jako Janov a Benátky¹²⁷ a potažmo ve všech městech, která obchodovala s Asií. Tehdejší epidemie si vyžádala na 25 milionů obětí napříč kontinentem.¹²⁸ České země zasáhla epidemie postupující Evropou od roku 1347 o dva roky později, jednou z nejkrutějších byla ale epidemie v letech 1357 – 1363¹²⁹.

Jelikož černá barva byla pro středověké Evropany barvou nosící smůlu, přirozeně se stala tou nejmarkantnější součástí onemocnění, když se na těle mrtvých nacházely tmavé až černé podlitiny. Proto se velmi často užívalo taktéž označení „černá smrt“. To se ujalo zejména v německých zemích, ale i v Čechách. Francouzi označují nemoc jako „velký strach“.¹³⁰ Ne každá epidemie ovšem byla skutečně morem. Některé z velkých epidemií byly způsobené jinými nemocemi, v několika případech mohlo jít i o hladomor způsobený neúrodou.¹³¹ Do poloviny 14. století prameny v českém prostředí slovo mor používaly téměř výlučně právě ve spojitosti s hladomorem.¹³²

127 KOVÁŘOVÁ, S. Proč se to říká? 2. Alda, 1996, s. 28

128 SPÁLOVÁ, O. Co to je, když se řekne... TeMi CZ, 2007, s. 154

129 FIALOVÁ, L. Dějiny obyvatelstva českých zemí. Mladá fronta, 1996, s. 60-65

130 Org. „Grand peur“. SPÁLOVÁ, O. Co to je, když se řekne... TeMi CZ, 2007, s. 154

131 FIALOVÁ, L. Dějiny obyvatelstva českých zemí. Mladá fronta, 1996, s. 60-65

132 SVOBODA, J. Historie morových epidemií. [online] Vesmír 74, 1995, č. 9. [cit. 20. 11. 2014]

Předposlední velká epidemie moru, která zasáhla české země v letech 1679 – 1680 se rozšířila z Vídně přes Moravu a jižní Čechy. V Praze jí podlehl podle záznamů 12 tisíc lidí, což představovalo celou třetinu obyvatel města. Pozitivum, které přinesla, představovala větší snaha o hygienu a čistotu ulic. Poslední velká morová epidemie přišla do Čech přes Rakousko z Uher. Řádila v letech 1713 – 1715. Po ní konečně začaly ve městech vznikat kanalizace a epidemie byly postupně vytlačeny a zlikvidovány.¹³³

Představy o skutečné příčině moru byly nejrůznější. Od již zmíněného božího trestu, přes astrologické výklady v rudolfínské době (sám Rudolf II. prchl roku 1599 před morem z Prahy do Plzně a učinil tak západočeskou metropolí na několik měsíců hlavním městem), po obviňování malomocných, čarodějnic či židů.¹³⁴ Ve snaze usmířit si boha, případně mu poděkovat za pomoc s bojem se zákeřnou nemocí se zejména v období baroka ve městech objevují morové sloupy.

Teprve 19. století přineslo rozluštění záhady, jak dochází k šíření moru. Současné došlo k objevu bakterií této nemoci v Paříži a Hongkongu, ale ještě několik let trvalo, než vědci na začátku minulého století zjistili, že nákaza je přenášena pomocí blech, které přežívají na krysách. V dnešní době se mor objevuje ojediněle a výlučně mimo Evropu, nicméně v roce 1994 vypukla epidemie v Indii, která připomněla, že toto nebezpečí není ještě zcela vymýceno.

Mor se šíří rychle a mnohdy zcela nezastavitelně. Není proti němu obrany a existuje velké nebezpečí, že mu podlehnou celé zástupy lidí. Ačkoliv se s ním v českém prostředí už několik století nepotýkáme, v lidech vzpomínka na tuto hrůzu zůstala. Přesunula se ale do odlehčenější úrovně a mnohdy je používána s nadsázkou a ironií, zato v mnoha obdobích. Dnes se „jako mor“ šíří v podstatě cokoliv, co rychle zasáhne širokou vrstvu populace. Od módních výstředností, přes zájmové činnosti po názory a politické postoje.

133 SVOBODA, J. Historie morových epidemií. [online] Vesmír 74, 1995, č. 9. [cit. 20. 11. 2014]

134 KRÁTKÝ, J. Jádro pudla. Šebek & Pospíšil, 1991, s. 28

2. 4. 3. Křížácké tažení

Křížová/křížácká výprava/válka = spojené koordinované útoky soustředěné proti někomu nebo něčemu (zvláště proti politickému, ideovému protivníkovi apod.) (SČFI VN: 356)

Konec 11. století přinesl první z mnoha křížových výprav, které měl křesťanský svět v budoucích staletích poznat. Vyhlásil ji papež Urban II. Roku 1095 a vyzval tím křesťanské panovníky k osvobození Jeruzaléma, který v té době drželi Turci. Ti bránili v navštěvování Svaté země, navíc hrozilo, že se budou snažit o postup přes Byzantskou říši dál do Evropy. V jihofrancouzském Cluny se ve stejné době utvořilo náboženské reformní hnutí, které mělo za cíl vytlačit Maury ze Španěl a to bylo dalším motivem pro výpravu pod znamením kříže. Výprav do Svaté země, které se konaly v následujících dvou set letech a které ve výsledku neměly jen ryze náboženský charakter, se účastnili i čeští panovníci, knížata Vladislav, Svytihněv a Jindřich.¹³⁵

Pozornost se ovšem neobracela jen na Jeruzalém, ale později i do Evropy samotné. Český král Přemysl Otakar II. vytáhl s mečem v ruce na sever do Prus a do Litvy, aby zdejší obyvatelstvo obracel na pravou víru. Dokládá to kromě jiného i hrad založený během křížové výpravy v roce 1255 a vybudovaný na břehu Baltského moře, pojmenovaný jako Königsberg.¹³⁶

Pro České země byly ale nejvýznamnější křížové výpravy, které se odehrály v 15. století a mířily právě na naše území. Husitskou bouři v Čechách měla uhasit křížová výprava. Její uskutečnění vyhlásil Zikmund, bratr zemřelého krále Václava IV. a jeho legitimní nástupce, ve Vratislavi 17. března 1420 zveřejněním papežské listiny.¹³⁷ Místo zaleknutí se ale česká šlechta reagovala pobouřením a odmítla Zikmunda a jeho nárok na trůn. Ten vytáhl s vojskem na Prahu, kde mu Čeněk z Vartenberka otevřel brány Hradu, ale ostatní pražská města požádala o pomoc tábory a orebitské radikály. Obrana vedená jihočeským zemanem, téměř šedesátiletým, na jedno oko slepým Janem Žižkou z Trocnova, zajistila husitům první velké vítězství a kolaps první křížové výpravy.

135 POKORNÝ, J. Zakopaný pes. Albatros, 1976, s. 224

136 *Königsberg, český Královec. Dnešní Kaliningrad*. LeCaine Agnew 2008, s. 48

137 *Pešková 1992, s. 166*

Zikmund se sice stihl nechat korunovat ve svatovítské katedrále, ale následně se celá křižácká armáda rozprchla.¹³⁸

V letech 1420–1431 byly proti českým vzbouřencům vedeny celkem čtyři křížové výpravy.¹³⁹ Jejich nebezpečí dokázalo většinou husity na čas stmelit, ale jakmile bylo zažehnáno, většinou se rozhořely nepokoje mezi jednotlivými stranami a uskupeními. Nakonec se jako řešení spíš než válečné tažení ukázala diplomacie. Utrakvističtí zástupci byli pozváni do Basileje, kde se podařilo uzavřít dohodu mezi oběma větvemi křesťanské víry.¹⁴⁰

Jazyk si uchovává vzpomínku na tuto křesťanskou válku ve významu, který může být jak pozitivní, tak negativní. Podniknout křížovou výpravu nebo křižácké tažení proti lze de facto proti čemukoliv. Naším cílem může být snaha něčemu zabránit, něco potlačit nebo naopak rozšířit vlastní ideu.

138 AGNEW, H. L. Češi a země koruny české. Academia, 2008, s. 82

139 1. křížová výprava: 1420; 2. křížová výprava: 1421; 3. křížová výprava (někdy uváděna jako již 4.): 1427; 4. křížová výprava (někdy uváděna jako 5.): 1431; Jako 3. křížová výprava bývá někdy označována výprava na podzim roku 1422; AGNEW, H. L. Češi a země koruny české. Academia, 2008, s. 82-86

140 AGNEW, H. L. Češi a země koruny české. Academia, 2008, s. 86

2. 4. 4. Hon na čarodějnice

Hon na čarodějnice = obzvláště státní nebo veřejná organizovaná a systematická perzekuce, ničení odpůrců, pronásledování nositelů jiných názorů, politických kritiků oficiální vlády a podobné; obzvláště pod iracionální záminkou (SČFI VN: 103)

Inkvizici v její křesťanské středověké podobě zřídil papež Inocenc III. na začátku 13. století. Jejím cílem bylo vypořádat se s kacíři, bezvěrci a čarodějnicemi. Návodem, podle kterého měli postupovat inkvizitoři, se stala kniha *Kladivo na čarodějnice*¹⁴¹, sepsaná v roce 1488. Obsahovala teologické a právnícké podklady a argumenty, přesně charakterizovala čarodějnictví. Jediným cílem soudního procesu bylo doznání obviněného, který neměl žádné právo na obhajobu a obranu. Pokud se přiznat nechtěl, na řadu přišlo mučení, kterému většina obětí podlehla – buď se přiznala a podle toho byla obviněna a potrestána, nebo zemřela.

České země zasáhla vlna čarodějnických procesů zejména v napjaté době pobělohorské rekatolizace. Samotné Čechy byly relativně klidné, hlavní těžiště leželo v polovině 17. století v české části Slezska a v 80. letech téhož století se uskutečnily významné procesy v panství Velkých Losin. Kolem sta lidí tehdy padlo za obětí olomouckému advokátovi Bobligu z Edelstadtu, který se dočasně usadil právě na tomto panství. Mezi usvědčené a odsouzené patřil i šumperský děkan Kryštof Alois Lautner, upálený v září 1685.¹⁴²

Ještě roku 1756 byl v jihočeské Jistebnici zatčen pasák, kterého obvinili sousedé z uřknutí dobytka. Krávy údajně dojily krev, protože je zařikával. Soud v Praze jej skutečně uznal vinným, ale Marie Terezie sama do řízení zasáhla a zakázala, aby procesy s podobným námětem byly u soudů vůbec projednávány. Obviněný byl zproštěn vinný, ale byl převezen do Vídně k vyšetření v blázinci. Stejně se mělo jednat se všemi osobami „posedlými d'áblem“.¹⁴³

Dnes je podobné spojení používáno v situacích, kdy je někdo pronásledován nebo

141 V latinském originále *Malleus maleficarum*. KOVÁŘOVÁ, S. Proč se to říká? Alda, 1994, s. 29

142 POLÁCH, D. Za co mohl inkvizitor Boblig? Živá historie, 2012, s. 70-73

143 KOVÁŘOVÁ, S. Proč se to říká? Alda, 1994, s. 29

obviněn za absurdních okolností či z absurdních důvodů.

2. 4. 5. Nem enged a negyvennyolcból

*Neustoupíme z osmačtyřicátého = držet se svých zásad, odolávat, nevzdat se*¹⁴⁴
(NAGY: n192)

Maďarsku během minulého století proběhlo dvakrát zkoumání veřejného mínění, které mělo za cíl zjistit, jakou epochu maďarské historie lidé považují za nejslavnější a kterou za nejtemnější. K výzkumům došlo v roce 1947 a v roce 1991 (tedy po druhé světové válce a po pádu komunismu). Určit nejtemnější období nebylo pro reprezentativní vzorek jednoznačné, ale o nejslavnějším období bylo absolutně jasno. Revoluční rok 1848 si Maďaři nesou jako vzpomínku na největší vzepětí národa, uvedlo to 24 procent dotázaných. Teprve s výrazným odstupem následovala doba krále Matyáše. Dokazuje to, jak významný je pro Maďary boj za svobodu a nezávislost.¹⁴⁵

Maďaři se revolučního roku chopili se svou tradiční divokostí a odhodlaností získat na Habsburcích co možná nejvíce. Hlavním cílem byla svoboda, které by se dočkali po několika stoletích cizí nadvlády.

Bouře se rozpoutala 15. března 1848 v Pešti. Stalo se tak na popud Kossuthova projevu v Prešpurku uskutečněného 3. března. Vyzval tehdy opoziční kruhy ve „skutečném hlavním městě Uher“, aby ho podpořili a následovali. Byl vyslyšen mladými intelektuály a literáty v čele s Petőfim. Vedle něj mezi tyto „mladé březnové muže“ patřil i budoucí slavný romanopisec Mór Jókai, básník János Vajda, József Irinyi.¹⁴⁶ Poslední jmenovaný představil takzvaných „dvanáct bodů“, které představovaly hlavní požadavky maďarského národa vůči Vídni, respektive rozšiřovaly požadavky původní.

Mezi hlavní body patřilo zrušení cenzury a svoboda tisku obecně. Následoval požadavek na vytvoření ministerstva pro Uhry v Pešti, které by se zodpovídalo parlamentu voleného lidem. Usilovali také o občanskou a náboženskou rovnost, zřízení národní gardy a maďarské národní armády, přičemž zahraniční oddíly měly zemi opustit (zejména tedy rakouské). Podle představ revolucionářů měla vzniknout unie se

144 *Ragaszkodik az elveihez, nem tágít, makacsul ellenáll*

145 LENDVAI, P. Tisíc let maďarského národa. Academia, 2002, s. 171

146 KONTLER, L. Dějiny Maďarska. NLN, 2001, s. 225

Sedmihradskem a političtí vězni se měli dostat na svobodu. Pro nemaďarské národy tehdejší doby bylo důležité, že o nich ve všech požadavcích nepadlo jediné slovo. Vše bylo zaměřeno čistě promaďarsky. V následujících událostech právě tato skutečnost srazila revoluci vaz, protože ostatní národy proces možného přerodu nepodpořily z jednoduchého a oprávněného předpokladu, že by byly následně násilně pomáďarštěny.

Seznam požadavků právě 15. března přednesli revolucionáři veřejně v pešťské kavárně Café Pilvax. Doprovodili ji i Petőfiho vlasteneckou básní, která jen přiložila na rozdmýchaný oheň. Následně zburcovali kolem 2 000 studentů na nedaleké univerzitě a společně se vydali k tiskárně, kde nechali celý program včetně básně vytisknout, bez cenzury. V poledne už se u Národního muzea shromáždilo na deset tisíc lidí a po opětovném předčítání se vydali na pochod ulicemi města.¹⁴⁷

Mezitím se přešpurská delegace přesunula do Vídně, aby zde demonstrovala své požadavky. V té době ještě Vídeň i Pešť ovládala stejná revoluční horečka. Delegace byla vítána nadšeně a dokonce se dočkala úspěchu, když Ferdinand I. Dobrotivý¹⁴⁸ určil Lájose Batthányiho, aby sestavil maďarskou vládu.

Z počátku se zdálo, že revoluce bude úspěšná. Nově sestavená uherská vláda připravovala cestu k pronikavému hospodářskému a kulturnímu rozvoji. Osvobodila sedláky a šlechtě zajistila vedoucí roli v budoucí hospodářské politice země. Chtěla omezit a do budoucna zabránit antisemistickým akcím, uklidnit situaci mezi dělníky a sedláky a celkově se dá říct, že zahájila svou politiku úspěšně. V této době také Kossuth, nově jmenovaný ministr financí předvedl své mimořádné schopnosti, vytrvalost a svědomitost ve svém oboru, a dokázal v zemi vybudovat samostatnou finanční správu.

Centralizační snahy Pešti však znepokojovaly národnostní menšiny. Právě napjaté vztahy s Rumuny, Srby, Slováky, ale i Chorvaty a s Rakouskem zlomily celé revoluci v závěru vaz. Od samotného počátku se nemaďarské národy začaly hlásit o slovo. Některé chtěli územní autonomii v rámci Uherska, Chorvati ale například usilovali o autonomii v rámci habsburského království.¹⁴⁹

Přes všechny tyto starosti nebylo otázkou uherské revoluce odtržení od Rakouska

147 LENDVAI, P. Tisíc let maďarského národa. Academia, 2002, s. 179

148 *Poslední český korunovaný král.*

149 LENDVAI, P. Tisíc let maďarského národa. Academia, 2002, s. 185

a změna na trůnu. A to až do podzimu 1848. Jistou záminkou k těmto úvahám představovala i náhoda, kdy ve Vídni došlo ke změně panovníka a moci se ujal František Josef I. Nespokojenost s probíhajícími změnami i první radikální postupy mladého panovníka vedli k tomu, že Maďaři začali uvažovat, zda jej vůbec uznají. A František Josef se rozhodl zasáhnout silou.

V prosinci už mezi oběma zeměmi habsburské monarchie panovala otevřená válka a do Uherska postupovala rakouská vojska. V lednu 1849 byl obsazen Budín i Pešť a Kossuth s poslanci uprchli do Debrecínu, kde následně v dubnu vyhlásili nezávislost.

Celá revoluce skončila krvavě v srpnu 1849 bitvou u Világoše. Vůdčí osobnosti buď zahynuly v bojích, byly popraveny nebo emigrovaly. Přesto její myšlenky a urputnost, s jakou se jich revolucionáři drželi, žily dál. Až do roku 1867, kdy se Maďaři dočkali vyrovnání obou zemí a František Josef byl slavnostně korunován v Matyášově chrámě v Budíně. Při té příležitosti pronesl přísahu: „Budeme zachovávat neporušeně práva, ústavu, zákonitou nezávislost a teritoriální celistvost Uher a připojených zemí.“

Maďaři tedy vytrvali v tom, co požadovali v roce 1848-9 a nakonec uspěli.

2. 5. Stereotypnost a vzájemná reflexe

Český i maďarský národ žijí vedle sebe už od 10. století, kdy Maďaři přišli do Karpatské nížiny. Po počátečních výbojích a snahách podmanit si okolí, přijali usedlý způsob života, kterému se naučili od velkomoravských Slovanů.

Po celý středověk se oba národy potkávaly, ve středoevropském regionu to ani nešlo jinak. Oba národy sdílejí podobnost ve své malosti v porovnání s jinými mocnostmi ve svém okolí. Několikrát v historii jsme sdíleli stejné krále (maďarské slovo *király* je českého původu) a nakonec obě země skončily ve společném podunajském soustátí pod habsburskou nadvládou.

Maďaři byli nakonec úspěšnější a vymohli si na Rakousku svou autonomii, ale v předchozích staletích docházelo i k vzájemným podporám různých povstání na obou stranách. Česká vojska šla na pomoc svému králi Ladislavovi k bitvě u Moháče, Maďaři podporovali české stavy před Bílou horou a následně se jí i účastnili. Je smutnou ironií, že v obou případech dopadly bitvy pro dané národy tragédií.

Následující frazémy reflektují historii pasivně a mnohdy jen vzdáleně, většinou nejsou spojené s konkrétní událostí, ale lze na nich pozorovat blízký kontakt mezi oběma národy.

Uherský měsíc / rok

Pokud o něčem prohlásíme, že se to stane jednou za uherský rok, očekáváme, že se to nejspíš nikdy nestane a pokud, tak si hodně počkáme. Můžeme tímto frazémem také zlehčovat a zpochybňovat reálnost slibu.¹⁵⁰

Vzhledem ke svému vztahu k tureckým válkám, by se dalo toto přísloví zařadit i do kapitoly o Turcích. I po pominutí tohoto nebezpečí bylo ale stále užíváno. Jeho vznik byl zapříčiněn vojáky, kteří odcházeli do služby do Uher. Údajně na měsíc či na rok. Situace se ale nijak výrazně nelepšila a vojáci zůstávali déle a déle. Uherský rok se tedy mohl protáhnout na několik let, případně navždy.

150 ČERMÁK, Fr. Slovník české frazeologie a idiomatiky 2. Leda 2009, s. 176

Husarský kousek

Husary, tuto speciální jednotku vojska, vytvořil král Matyáš Korvín v 15. století a byla určena speciálně pro boj s Turky nebo jako Korvínova osobní stráž. Původ pojmu *husar* není úplně jasný. Nejčastěji se uvádí, že je odvozen od maďarského slova *húsz*, které označuje číslo dvacet. Není ale jasné, proč zrovna toto číslo bylo pro vojsko tak důležité. Podle některých teorií měla osobní stráž původně jen pouhých dvacet členů. Slovo *huszar* by tedy označovalo jednoho z dvaceti čestných vojáků. Jiné teorie uvažují, že uherští šlechtici museli ke každým odvedeným dvaceti pěším vojákům dodat jednoho jezdce – husara.

Zcela nereálná je teorie, že by snad pojmenování mohlo být odvozeno od českého slova husa, kdy by husar bylo pouze hanlivé označení pro chorvatské jezdce, kteří si k sedlům přivazovali kradené husy.¹⁵¹

Existuje i domněnka, a snad i pravdivá, že je slovo odvozeno od srbského gusaři nebo chusaři. Objevuje se už v latinských textech v době před Matyášem Korvínem a označuje lupiče, piráta či lapku. Slavný uherský král ale nepřichází o své zadostiučinění, protože právě on učinil z těchto záškodníků speciální jezdecké oddíly. Sledoval tím dva cíle. Jednak se zbavil problémů, které působili, a jednak usoudil, že právě oni budou nejschopnější a nejodvážnější. Dokázal z nich sice udělat elitní jednotku, ale přesto se vymykali z řad běžného vojska a vyčnívali z něj. Po celé Evropě prosluli svojí nebývalou krutostí, kdy rabovali na dobytém území na vlastní pěst. Během třicetileté války nepokládali Švédové husary za plnohodnotné vojáky a podle toho s nimi zacházeli. Pokud padli do zajetí, nebyli vyměňováni jako jiní, ale místo toho putovali na práci do švédských dolů.¹⁵²

Přestože se původně jednalo s velkou pravděpodobností o lapky, vrahy a zloděje, nakonec tato vojenská jednotka vytrvala a stala se součástí i rakousko-uherské armády. Husaři byli nejen velmi odvážní, ale značně působiví už jen svým vzhledem. Jejich uniformy byly barevné a bohatě zdobené. Modré či zelené kabátce, červené kalhoty, vysoké čapky zdobené peřím. Kabáty mívali pošíité bohatě kroucenými prýmky. To vše doplňovalo maďarský temperament a divokou krev.

Ať už je původ slova jakýkoliv, *husarský kousek* ji každopádně spojen s uherskou

151 SPÁLOVÁ, O. Co to je, když se řekne... . TeMi 2007, s. 171

152 SPÁLOVÁ, O. Co to je, když se řekne... . TeMi 2007, s. 171

jízdou a dnes označuje činy smělé, odvážné, někdy ztřeštěné a nerozvážené.¹⁵³

Jsem z toho jelen

Podstatu tohoto frazému chápeme jako vyjádření zmatenosti, nejistoty, pokud máme rozdílné informace a nevíme, která z nich je pravdivá či správná.¹⁵⁴ Otevírá se ovšem otázka, proč právě jelen se stal symbolem zmatenosti.

Podle jedné teorie má toto přísloví svůj původ u armády. V době, kdy byla společnou velící řečí rakouských a zejména pak rakousko-uherských vojsk němčina, bojovali Češi a Maďaři bok po boku a mnohdy docházelo k tomu, že svým nadřízeným, či rozkazům obecně, nerozuměli. Maďaři situaci řešili doptáváním se „Mit jellent...?“ Tedy „Co to znamená?“. Není nijak neobvyklé, že si národy mezi sebou utahují ze svých jazyků a maďarština byla pro Čechy vždy zdrojem pobavení¹⁵⁵. Maďarské pokřiky o jelenech tedy zcela přirozeně mohli přejít do češtiny jako frazém zachovávající původní význam – zmatenost, nejistotu.¹⁵⁶

K tomuto frazému by bylo možné přiřadit i frazémy jako „nemluv maďarsky“, „mluvím snad maďarsky?“ či „jsem z toho Maďar“. Všechny shodně vyjadřují neporozumění mezi mluvčími či zmatenost.

Csehül állni/van¹⁵⁷

Tento frazém pochází pravděpodobně ze 17. století, kdy Češi ztratili mnohá svá práva. Pobělohorská doba dopadla na české země krutě a v rámci rakouské monarchie se postavení Čechů výrazně zhoršilo. Paradoxní je, že Maďaři v té době těžce bojovali o svobodu své země a přesto převládlo přesvědčení, že Češi jsou na tom hůř. Tímto příslovím se vyjadřovalo tedy zejména to, když se člověku nedařilo, měl se špatně, ať už materiálně či zdravotně.¹⁵⁸

153 ČERMÁK, Fr. Slovník české frazeologie a idiomatiky 2. Leda 2009, s. 147

154 ČERMÁK, Fr. Slovník české frazeologie a idiomatiky 3. Leda 2009, s. 257

155 *Existuje široká paleta vtipů, která si hraje s významy a zejména zvukovou podobou slov. Např. označení pro hřbitov „túhožkempink“ či pro penzistu „uštvánléty“.*

156 FEJES, L. Szarvas tőle. [online] Nyelv és tudomány 2014. [cit. 20. 11. 2014]

157 *České postavení.*

158 O. NAGY, G. Magyar szólások és közmondások. Gondolat Könyvkiadó. 1985. [online] [cit. 20. 11. 2014]

ZÁVĚR

Jednou z hlavních otázek, na které se snažila tato práce odpovědět, byla snaha odhalit společné pojítka mezi historickými událostmi, které se zapsaly do národní frazeologie. Dalo se očekávat, že takovéto události jsou charakteristické svou významností pro národní dějiny a odrážejí pozitivní či negativní zkušenost, kterou daná událost zemi a jejím lidem přinesla.

Toto některé frazémy nepochybně potvrdily. Zejména frazémy z každodenního života – morová ráda, křižácké tažení a stěhování národů. I smrt krále Matyáše byla významným mezníkem v maďarských dějinách.

Většina frazémů ale odráží události ne bezvýznamné, ale spíš téměř náhodné. Odchod Petöfiho i Kossutha byl pro Maďary velkou nepříjemností a morálním otřesem, ale nijak to skutečně neovlivnilo historii. Sedláci u Chlumce byli také jen jednou ze skupin vzbouřenců, rozhodně nebyli jediní, ani nebyli první či poslední. Příklad Kece u Jankova by ale mohl odkázat na to, že lidé rádi sáhnou po zvukově zajímavých formulacích či neobvyklých slovech, které se dobře pamatují.

Lze usoudit, že do frazeologie se zaznamenávají zejména negativně laděné zkušenosti. Může za to pravděpodobně jeden z aspektů frazeologie, a to snaha předat dalším generacím ponaučení. Málokdy si s podobným cílem předáváme pozitivní zkušenosti. Naopak s těmi negativními se snažíme varovat.

Je zajímavé, že někdy se ovšem historická událost nemusela ani odehrát v přímém kontaktu s národem, který si ji uchovala jako frazém. Nejedná se přitom o velké mezinárodní děje, či události, které ovlivnily větší okruh lidí než jen Čechy či Maďary – mezi takové můžeme zařadit *objevení Ameriky, to je ale Waterloo!* či mnohé další. *Bitva u Világoše* nebyla pro české prostředí nijak významná. Snad jen tím, že Maďaři, výbojnější a urputnější národ, nedosáhl úspěchu v boji s Habsburky. Přesto v české frazeologii je nesmrtelně zaznamenána, ale v maďarské frazeologii žádnou obdobu (nebo dokonce předobraz) nenajdeme.

Právě tento frazém ale dokládá skutečnost, že středoevropský region není nijak velký s ohledem na množství národů, které jej obývají. Ty se navzájem ovlivňují, sdílejí

své zkušenosti a reflektují je ve vlastních jazycích. To potvrzuje i poslední část práce zaměřená na stereotypní vnímání obou národů, na něž je práce zaměřená.

V průběhu práce se ukázalo, že by bylo vhodné vedle českých a maďarských frazémů přiřadit i frazémy slovenské. Ty v mnoha ohledech zprostředkovávají zkušenost národa, který žil po dlouhá staletí v jedné zemi s Maďary a sdílel s nimi jejich historii. Vzhledem k velmi úzkému spojení by si pozornost zasloužily i frazémy polské.

Za pozornost by také stálo vytvořit výzkum, který by se zaměřil na znalost daných přísloví. Nejen jejich významu, ale zejména na jejich původ v historické události. Je poměrně pravděpodobné, že mnoho lidí by nebylo schopno odpovědět na otázku, co se přesně stalo u Jankova či Hradce a křížové výpravy by nepochybně byly spojovány pouze s taženími do Svaté země.

Pokud se na přísloví podíváme mezijazykově, dojdeme k potvrzení skutečnosti, že frazeologie je jednou z nejnáročnějších oblastí při výuce cizího jazyka. Frazém většinou bezpečně chápou lidé žijící ve stejném kulturním a historickém prostředí, ale pokud toto opustíme, mnohdy ztrácí svůj význam a smysl. Za takových podmínek je frazém znovu pochopitelný právě díky znalosti historického a kulturního pozadí.

Vrátíme-li se ale ke snaze odhalit, co motivuje lidi k ustálení nějakého obratu ve frazém, u maďarské frazeologie můžeme s určitostí říct, že to je skutečně odraz toho, co lidé považují za slavné, či naopak temné období národa. Vysoké množství z uvedených frazémů potvrzuje výše zmíněný výzkum o významnosti revoluce 1848. Temné období a jeho dopad na myšlení národa je zase jasně vidět v turecké okupaci. Ačkoliv i v jejím případě dochází v rámci historiografie v posledních letech k oddémonizování, podobně jako v českém prostředí se objektivněji hovoří o dříve silně zatracované době pod habsburskými panovníky.

S určitostí ale nelze předpovědět, jaká událost bude natolik významná, zajímavá či poutavá, aby se skutečně stala frazémem.

SEZNAM ČESKÉ LITERATURY A PRAMENŮ

AGNEW, Hugh LeCaine. *Češi a země koruny české*. Přel. M. Ouzká. Praha : Academia, 2008. ISBN 978-80-200-1626-3

BĚLINA, Pavel a Jiří POKORNÝ. *Dějiny zemí Koruny české II*. Praha, Litomyšl : Paseka, 1992. ISBN 80-85192-30-6

ČELAKOVSKÝ, František Ladislav. *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. Úprava a doslova Vl. Štěpánek. Praha : Československý spisovatel, 1978. ISBN 22-019-78

ČERMÁK, František. *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*. Praha : Karolinum, 2007. ISBN 978-80-246-1371-0

ČERMÁK, František. *Slovník české frazeologie a idiomatiky 1, Přirovnání*. Praha : LEDA, 2009. ISBN 9788073352165

ČERMÁK, František. *Slovník české frazeologie a idiomatiky 2, Výrazy neslovesné*. Praha : LEDA, 2009. ISBN 9788073352172

ČERMÁK, František. *Slovník české frazeologie a idiomatiky 3, Výrazy slovesné*. Praha : LEDA, 2009. ISBN 9788073352189

ČORNEJ, Petr. *Dějiny zemí Koruny české I*. Praha, Litomyšl : Paseka, 1992. ISBN 80-85192-29-2

ENDRŐDY, János. Poturčenec horší Turka. [online] Navýchod 4, 2004 [cit. 20. 11. 2014] ISSN .Dostupné z: <http://www.navychod.cz/articles.php?id=d431e5b4-8dc8-11df-aa30-00304830bcc4>

FIALOVÁ, Ludmila. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha : Mladá fronta, 1996. s. 60-65. ISBN 80-204-0283-7

GEISS, Imanuel. *Dějiny světa v souvislostech*. Přel. D. Moravcová. Praha : Ivo Železný, 2002. ISBN 80-240-0453-4

JANÁČEK, Josef. *Rudolf II. a jeho doba*. Praha : Nakladatelství Svoboda, 1987. ISBN 25-052-87

KONTLER, László a Richard PRAŽÁK. *Dějiny Maďarska*. Přel. M. Korbělík. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2001. ISBN 80-7106-405-x

KUCHAR, Jaroslav a Slavomír UTĚŠENÝ. *Čeština všední i nevšední*. Praha :

Academia, 1972. ISBN 510-21-862

KOVÁŘOVÁ, Stanislava. *Proč se to říká?* Olomouc : Alda, 1994 ISBN 80-85600-31-5

KOVÁŘOVÁ, Stanislava. *Proč se to říká? 2.* Olomouc : Alda, 1996 ISBN 80-8600-30-7

KRÁTKÝ, Josef. *Jádro pudla. Malá encyklopedie nejfrekventovanějších rčení, přísloví a sentencí.* Mladá Boleslav : Šebek & Pospíšil, 1991. ISBN 8085210177

LAJDAR, Milan. *Když se řekne...Co bychom měli vědět, i když nás to ve škole neučili.* Hradec Králové : Nakladatelství ML, 2005. ISBN 80-901267-6-6

LENDVAI, Paul. *Tisíc let maďarského národa.* Přel. M. Navrátil. Praha : Academia, 2002. ISBN 80-200-0856-X

LOUCKÁ, Pavla. *Dech, duch a duše češtiny.* Praha : Albatros, 2008. ISBN 13-750-008

PEŠKOVÁ, Jaroslava. *Role vědomí v dějinách a jiné eseje.* Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 1998. ISBN 80-7106-217-0

POKORNÝ, Jindřich. *Zakopaný pes aneb o tom, jak, proč a kde vznikla některá slova, jména, rčení, úsloví, pořekadla a přísloví.* Brno : Albatros, 1976. ISBN 13-715-76

POLÁCH, Drahomír. *Za co mohl inkvizitor Boblig? Živá historie,* 2012, č. 5, s. 70. ISSN 1802-2278

SPÁLOVÁ, Olga a kol. *Co to je, když se řekne...* Praha 1967; rev. edice: Brno : TeMi CZ, 2007. ISBN 978-80-903873-3-1

STĚPANOVA, Ludmila. *Historie a etymologie českých rčení. Bibliografie pramenů.* Praha : Karolinum, 1998. ISBN 80-7184-669-4

SVOBODA, Jiří. *Historie morových epidemií.* [online] Vesmír 74, 1995, č. 9. [cit. 20. 11. 2014] ISSN 1214-4029. Dostupné z: <http://casopis.vesmir.cz/clanek/historie-morovych-epidemii>

VEBER, Václav a kol. *Dějiny Rakouska.* Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2002. 1. doplněné a revidované vydání. ISBN 80-7106-491-2

ZAORÁLEK, Jaroslav. *Lidová rčení.* Praha : Nakladatelství Československé akademie věd, 1963. ISBN 21-124-63

SEZNAM MAĎARSKÉ LITERATURY A PRAMENŮ

PACZOLAY, Gyula. *750 magyar közmondás. 750 Hungarian proverbs*. Veszprémi Ny. 1991 [online] [cit. 20. 11. 2014] ISBN 963 02 9146 0. Dostupné z: <http://mek.oszk.hu/00200/00242/00242.htm>

DUGONICS, András. *Magyar példa beszédek és jeles mondások*. Szeged : Grün Orbán. 1820. [online] [cit. 20. 11. 2014] Dostupné z: <http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/0001/tartalomjegyzek.html>

ERDÉLYI, János. *Magyar közmondások könyve*. Pest : Kozma Vazulnál. 1851. [online] [cit. 20. 11. 2014] Dostupné z: <http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/0002/tartalomjegyzek.html>

MARGALITS, Ede. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest : Kókai Lajos. 1896. [online] [cit. 20. 11. 2014] Dostupné z: <http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/0003/tartalomjegyzek.html>

O. NAGY, Gábor. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest : Gondolat Könyvkiadó. 1985. ISBN 963-281-459-2. [online] [cit. 20. 11. 2014] Dostupné z: http://dc344.4shared.com/doc/oJjXG5rn_26isRedirect_3Dtrue/preview.html

FEJES, László. *Szarvas tőle*. [online] Nyel és tudomány 9. září 2014. [cit. 20. 11. 2014] Dostupné z: <http://www.nyest.hu/hirek/szarvas-tole>